

- શૂન્ય પાલનપુરી

પાણી બતાવશું

જશું જઈને કાળની ગરદન ઝુકાવશું,
સંસાર પરથી જુલમની હસ્તી મિટાવશું.
જવાળાઓ ઠારશું અને ફૂલો ખિલાવશું,
જગને અમારા પ્રેમનો પરચો બતાવશું.
કમજોરથી અમે નથી કરતા મુકાબલો;
કોણે કહ્યું કે, 'મોતથી પંજો લડાવશું ?'
મૃગજળને પી જશું અમે ઘોળીને એક દી,
રણને અમારી પ્યાસનું પાણી બતાવશું.
ચાલે છે ક્યાં વિરોધ વિના કોઈ કારભાર ?
ભરશું જો ફૂલછાબ તો કાંટા ચ લાવશું !
ડૂબેલ માની અમને ભલે બુદબુદા હસે !
સાગર ઉલેચશું અને મોતી લુંટાવશું.
આખી સભાને સાથમાં લેતા જશું અમે;
અમને ઉઠાડશો તો ક્યામત ઊઠાવશું.
બળશે નહીં શમા તો જલાવીશું તનબદન !
જગમાં અખંડ જ્યોતનો મહિમા નિભાવશું.
માથા ફરેલ શૂન્યના ચેલા છીએ અમે,
જ્યાં ધૂન થઈ સવાર ત્યાં સૃષ્ટિ રચાવશું.

ગઝલની સાચી વિભાવનાને વરેલું ત્રૈમાસિક
વર્ષ : ૧ • અંક : ૧ • જૂન - ૨૦૦૭

શહીદે ગઝલ

સંપાદક : શકીલ કાદરી

ગઝલની સાચી વિભાવનાને વરેલું સામયિક

શહીદે ગઝલ

સંપાદક :

શકીલ કાદરી

સંપાદકીય.....

ગઝલ અને તેનું ખરું સ્વરૂપ - અસર સાલેરી.....

કવિતા અને કવિતાનું ધોરણ - સાબિર વટવા.....

ગઝલમાં 'તગઝુલ' : વિવાદનો ઉકેલ - શકીલ કાદરી.....

નઝ્મો : નસીમ/ગુમનામ/વસીમ મલિક.....

ગઝલો.....

ઉર્દૂ ગઝલ.....

અવલોકન.....

ખાસ સુચના : (૧) 'શહીદે ગઝલ' માટે અન્યત્ર પ્રકાશન માટે નહીં મોકલેલી એવી મૌલિક કૃતિ જ મોકલવી. (૨) રચના અંગેની તમામ પ્રકારની જવાબદારી કૃતિ મોકલનાર/સર્જકની છે. (૩) કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચાર, ભાવના અને લાગણી કે અર્થઘટન સાથે સંપાદક સંમત જ છે એવું, માનવું નહીં. (૪) લખાણ ગમે તેટલું નાનું હોય પરંતુ, ફૂલસ્કેપ કાગળ પર લખેલું હોય એ જરૂરી છે. (૫) કૃતિના સ્વીકાર/અસ્વીકારની જાણકારી મળે એ માટે યોગ્ય ટપાલ ટીકિટ લગાડેલું કવર મોકલવું જરૂરી છે. (૬) પુસ્તકારની કોઈ વ્યવસ્થા નથી. (૭) સમીક્ષા-અવલોકન માટે પુસ્તકની બે પ્રત મોકલવી. (૮) કૃતિ અને પત્ર વ્યવહારમાં સરનામા સાથે ફોન-મોબાઇલ અને જો ઇ-મેઇલ એડ્રેસ હોય તો તે લખવો. (૯) કાર્યાલયે રવાના કરી દીધાં પછી અંક ન મળે તો તેની જવાબદારી કાર્યાલયની રહેશે નહીં. છતાં, ગ્રાહક નંબર સાથે પત્રથી જાણ કરતાં અંક ઉપલબ્ધ હશે તો મોકલવામાં આવશે. (૧૦) અંકની છૂટક નકલ પણ ટપાલ ખર્ચ સહિત મનીઓર્ડર કરતાં મોકલવામાં આવશે.

લવાજમ : દેશ માં રૂા. ૨૦૦/-; પરદેશમાં રૂા. ૬૦૦ શુભેચ્છક લવાજમ: રૂા. ૨૦૦૦/-

લવાજમ મોકલવાનું અને પત્રવ્યવહારનું સરનામું : મોહમ્મદ શકીલ એ. કાદરી

MOHAMMED SHAKEEL A. KADRI

ડી-૧૧૪, મધુરમ સોસાયટી, તાંદલજી રોડ, વડોદરા. ગુજરાત. ૩૯૦૦૧૨.

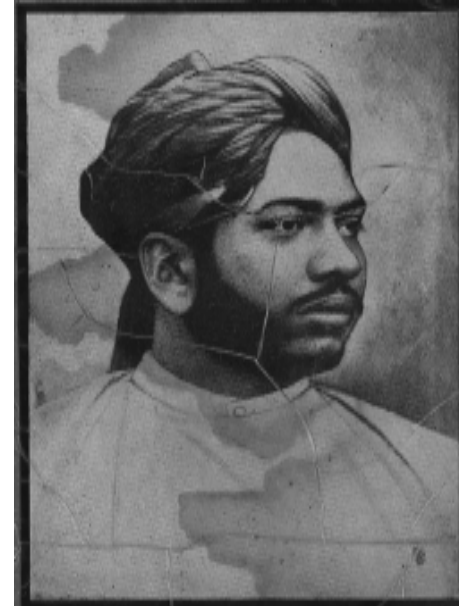
શકીલ કાદરીએ ક્રિએટીવ ગ્રાફિક્સ નાગરવાડામાં ટાઇપ સેટીંગ કરાવી

ઝેદ પ્રિન્ટર્સ નાગરવાડા ખાતેથી છપાવી પ્રકાશિત કર્યું.

ભારતમાં તમામ ભાષાઓમાં
લખાતી ગઝલના બાવા આદમ

વલી ગુજરાતી ►

ફારસી પરંપરાના રંગે રંગાયેલા
સુફીવાદી ગુજરાતી ગઝલકાર

◀ કવિ કલાપી

સંપાદકીય

- શકીલ કાદરી

‘શહીદિ ગઝલ’ અમૃત ઘાયલ ૧૯૩૮ માં જે કલાપીની સમાધિના દર્શને ગયા ન હોત તો શું તે આજે ‘શહીદિ ગઝલ’ના ઇલકાબથી વિભૂષિત થઈ શક્યા હોત ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમાં મળે છે. આ સંદર્ભમાં સ્વયં ઘાયલ સાહેબે જે કેફિયત બયાન કરી છે એ, કોઈ પણ ગુજરાતી ગઝલકારના હૈયાને વલોવી નાંખનારી છે. ઘાયલ સાહેબે લખ્યું છે, “એક દિવસ કલાપીની સમાધિને નમન કરતાં મારો જીવ ચૂંથાવા લાગ્યો અને અશ્રુનો ઢગલો થઈ ઢળી પડ્યો. કાકા સાહેબે મને દિલાસો આપતાં પૂછ્યું, ‘કેમ બેટા ! શું વાત છે ? મને કંઈ ભીતરમાં ચૂંથાય છે. શું થાય છે એની મને ખબર પડતી નથી, મારો જીવ ઊંડો ઉતરતો જાય છે અને પાજોદથી દરબાર સાહેબનો આગ્રહ છે કે મારે આ પૃષ્ઠભૂમિમાંથી કંઈ પ્રસાદી લઈ જવી. આજે આ પૃષ્ઠ આત્માની સમાધિ પાસે જે આ અસુખ થઈ રહ્યું છે તે દરબાર સાહેબના પત્રના પ્રત્યાઘાત રૂપે હોય. ‘કાકા સાહેબ, મને આજ એમ લાગે છે મારે પોતાને જેને શોધવાનું હતું તેણે (એટલે કે ગઝલે) સ્વયં મને શોધી લીધો છે અને આજનું આ અસુખ જોતાં મને તેમાંથી મુક્તિ મળે એવું લાગતું નથી.’ ત્યાંથી અમે મોંઘીબાને મહેલે ગયા. હું સૂનમૂન બેઠો જ રહ્યો. ત્યાંથી ઊઠી અમે શ્રી પ્રહલાદસિંહજીના દીવાનખંડમાં ગયા ત્યાં સુધી હું તન્દ્રાવસ્થામાં જ હતો. પ્રહલાદસિંહજી બાપૂએ પણ મને પૂછ્યું, ‘ભટ્ટ ભાઈ, આજ ઢીલા કેમ લાગો છો ? ‘મેં કહ્યું, ‘કંઈક મને ભીતરમાં ચૂંથાય છે. વલોપાતનું કારણ મને મળતું નથી. ‘આજ ક્ષણે મારી નજર દીવાનખંડમાં રાખેલા માછલી-ઘર પર પડી અને કંઈ કાવ્યની નીચે પ્રમાણે લીટી આવી. ‘સામું નવું કાચનું મેજ-ખોખું, ‘આવું કંઈ લખી મેં એક કાવ્ય અંતરમાં ઘૂંટ્યું.’

‘તમે માછલાં કાચમાં કેદ, અમે માણસો અંગ્રેજ હુકૂમતના ગુલામ, તમો કેદમાં કીડા કરો છો, અમે આપસમાં લડી હિંસાનો આશ્રય લઈ રહ્યા છે.’

સાંજના સમયે કાવ્ય લઈ લલિતજીના આશીર્વાદ લેવા ગયો. કહ્યું, ‘સરસ તમે ચોક્કસ કવિ થશો.’ મેં કહ્યું, ‘ગુરૂદેવ ! મારે ગઝલો લખવી છે.’ ‘એ બધું એક જ કહેવાય. મારા આશીર્વાદ છે.’ એમ કહી એમણે કાવ્ય પર જ કવિતામાં આશીર્વાદ લખી આપ્યા.”

કલાપીની સમાધિ આમ, અમૃતલાલ માટે પ્રેરણાદાયક બની અને અમૃતલાલમાંથી તે ‘ઘાયલ’ થયાં. આ હતો, સમાધિનો ચમત્કાર ! કલાપીને ગુજરાતી સાહિત્યજગત અને ગઝલકારો પ્રેમ, સૌંદર્ય, વેદના અને મસ્ત રંગના ગઝલકાર તરીકે ઓળખે છે. તેમણે ‘ગઝલ’ ને લાડ લડાવ્યા છે. કલાપીનો સંબંધ આમ ભારતના પ્રથમ ગઝલકાર ‘વલી ગુજરાતી’ સાથે જોડાય છે. કલાપીની ‘સમાધિ’ અને વલીનો ‘મઝાર’ ગઝલકારો માટે સન્માનના પ્રતીક સમાન ગણાય. ભારતમાં અહિંસાની ભૂમિ, સંસ્કારોની ખુશ્બુ ફેલાવનાર ગુજરાતમાંથી ગઝલે જન્મ લીધો છે. એનો પ્રારંભ કરનાર વલી ગુજરાતી છે. ‘વલી’ ના હોત તો બાલાશંકર કંથારિયા, કલાપી, કાન્ત, શયદા, અમૃત ઘાયલ, મરીઝ, શૂન્ય, આદિલ, જલન, ચિનુ, રાજેશ વ્યાસ કે અંકિત ત્રિવેદી ગઝલકાર તરીકે હોત કે નહીં ? એ પ્રશ્ન છે ભારતમાં ગઝલ જ ન હોત ! અને ના હોત ‘ગાલિબ અકાદમી’ કે ‘વલી ગુજરાતી ગઝલ કેન્દ્ર’. ગઝલના ‘બાવા આદમ’ ‘વલી’ ના મઝારને ૨૦૦૨ના વર્ષમાં તહસનહસ કરી નાંખનારાઓ કળા, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર અને સર્જકતાના મિત્રો નહીં શત્રુઓ હતા. વલીના મઝાર પર થયેલો, ‘ગઝલ’ના ‘બાવા આદમ’ના મઝાર થયેલો આ કુઠારાઘાત શું કલાપીની ‘સમાધિ’ પરના કુઠારાઘાત સમાન નથી ? ગઝલકાર કલાપીનો આત્મા, વલીના મઝારની કરાયેલી દુર્દશા જોઈ કેવો આર્તનાદ કરતો હશે ? આજે અમૃત ઘાયલ હયાત હોત તો આ વહ્શી હરકતથી તેમનું હૈયું કેવું વલોવાઈ ગયું હોત ? એ પ્રશ્નો સંવેદન સર્જકોને હલબલાવી નાંખનારા છે. કલાપી હોત તો ‘તેં પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતા ફેંકી દીધો’ જેવી કોઈ રચના અવશ્ય લખી હોત ! ઘાયલે ઇમામ હુસૈન માટે ‘માતમ’ કર્યું છે તેવું માતમ વલીના મઝાર માટે અવશ્ય કર્યું હોત, પોતાની જાતને ગઝલકાર તરીકે જે જે સર્જકો ઓળખાવે છે તેમનું આ પ્રશ્ને મૌન રહેવું, ‘ઢાંકણીમાં પાણી લઈ ડૂબી મરવા જેવું છે. વલીના મઝારના વિધ્વંસનું દુઃખ જેમને ન હોય એ ગઝલકારો, ‘ગઝલકાર’ કહેવડાવવાને લાયક ન જ હોય, અને જે ગઝલકાર હોય તે આ લાગણીને વાચા ન આપે તે કેમ બને ? ‘વલી’ના મઝારનું પુનઃ નિર્માણ કરવાની માગણી હજી ઊભી છે.... ગુજરાતના ગઝલકારોને રાજ કરવા માટે રાજ્ય સરકારે ‘વલી ગુજરાતી ગઝલ કેન્દ્ર’ નો ટુકડો ભેટમાં આપ્યો છે. આ કેન્દ્ર આજે છે, કદાચ કાલે ન પણ હોય ! તે ‘વલી’ના મઝારનો વિકલ્પ ન બની શકે. બાલાશંકર અને કલાપી, મીર અને ગાલિબની, ગઝલના ‘બાવા આદમ’ વલીના મઝાર સાથે લાગણીઓ જોડાયેલી ગુજરાતના મુખ્ય પ્રધાન ‘નરેન્દ્ર મોદી’ હવે રાજકારણી હોવા ઉપરાંત ‘આંખ આ ધન્ય છે’ કાવ્યસંગ્રહના પ્રકાશન સાથે કવિઓ - સર્જકોની ન્યાતમાં જોડાયા છે. સર્જકનું કાર્ય ‘બ્રહ્મા’ જેવું હોય છે. વિસર્જક જેવું નહીં. તે સાચાં અર્થમાં સર્જક હોય છે, વિસર્જક નહીં.

તેથી ‘સર્જક નરેન્દ્ર મોદી’ પાસે આપણે એવી આશા રાખીએ કે ‘વલી ગુજરાતી ગઝલ કેન્દ્ર’ની એક પ્રવૃત્તિના ભાગ રૂપે ગુજરાતી જ નહીં, ભારતમાં જે જે ભાષાઓમાં ગઝલસર્જન થાય છે તેના ‘બાવા આદમ’ ‘વલી ગુજરાતી’ના મઝારનું પુનઃ નિર્માણ કરાય. એમાં જ વલીનું, કલાપીનું, અમૃત ઘાયલનું અને તમામ ગઝલકારોની સાથે ‘ગુજરાતનું ગૌરવ’ રહેલું છે.

અમૃત ઘાયલે પોતાની અંતિમ ઇચ્છા તેમના મરણ પૂર્વે જ જાહેર કરી દીધી હતી, અને કહ્યું હતું, “હું ઇચ્છું છું કે મને ગુજરાત ‘શહીદિ ગઝલ’ તરીકે જ યાદ કરે.” મારી દૃષ્ટિએ ‘વલી’ થી માંડીને અમૃત ઘાયલ સહિત જે જે ગઝલ સર્જકોએ ‘ગઝલનાં ગુલઝાર’ને હૃદયરક્તથી સિંચન કરવાનું’ કાર્ય કર્યું છે તે તમામ ‘શહીદિ ગઝલ’ છે. આ પ્રકારની અનુભૂતિ, લાગણીથી પ્રેરાઈને જ આ સામયિકનું નામ ‘શહીદિ ગઝલ’ રાખવાનું સુઝ્યું છે. તેનો પ્રથમ અંક ‘વલી’ ના એક શેઅર પર ૨૦૦૨ની ઘટના પછી લખેલી નઝમ સાથે ગઝલકારોને અર્પણ કરતાં હર્ષ અનુભવું છું...

સાહિબે ફિકો-ફન

તાજદારે સુખન

તેરે દમ સે ગઝલ મેં અભી જાન હૈ

સારે આલમ મેં ઉર્ફૂ કી પહેચાન હૈ

ઇસ ઝમીં સે હુઇ થી ગઝલ સુખરૂ

તૂને બખ્શી થી ગુજરાત કો આબરૂ

આબરૂ પર તેરી વાર કિસને કિયા ?

થી નિશાં તેરી તુર્પત જો તહેઝીબ કા

કુઇ રકીબોં ને ઉસ કા હી કાટા ગલા

ફિર ભી શેઅરો કે પૈકર મેં ઝિન્દા હૈ તૂ

ઔર તહેઝીબ કે સાથ કહેતા હૈ તૂ

“‘વલી’ કો કહે તૂં અગર યક બચન

રકીબાં કે દિલ મેં કટારી લગે.”

“ ગઝલશાસ્ત્ર સમજવા માટે ઇંદની સમજણ પર્યાપ્ત નથી. હજી ફારસી-અરબી ગઝલના અલંકારો વિષે પ્રકાશ પાડવા કોઈએ પ્રયાસ કર્યો નથી. આપણી પાસે સમસ્ત અરબ પર સંક્ષેપમાં પ્રકાશ પાડી શકે તેવી શક્તિ ભાઈ ‘શૂન્ય’ પાલનપુરીમાં છે. મેં અનેક વખત ગુજરાતીમાં અરબ આપવા તેમને વિનંતી કરી છે. કારણ કે તે એ માટે અધિકારી છે. મેં નિર્ધાર કરેલો. પણ તું જાણે છે તેમ બિમારી આવી પડી. મને બધી રીતે અશક્ત કરી મુક્યો એટલે એ કામ રહી ગયું. પણ આ કામ અરબી-ફારસી અને ઉર્દૂ જાણતા અધિકારીનું છે. જે આ કામ થાય તો તે નવ્ય ઝલકારોને ઉપકારક નીવડે અને ગઝલક્ષેત્રે પ્રવર્તતી ઘણી ગેરસમજો દૂર થાય. શ્રદ્ધા છે કે કોઈ માઈનો લાલ જરૂર જાગશે. ”

- અમૃત ઘાયલ

(કવિશ્રી અમૃત ‘ઘાયલ’ની જૂન ૧૯૮૬માં ડૉ. વિનોદ જોશીએ લીધેલી મુલાકાતનાં બે અંશ ‘આઠો જામ ખુમારી’માંથી સાભાર.)

ગઝલ અને તેનું ખરું સ્વરૂપ

- અસર સાલેરી

“મહા ગુજરાત ગઝલ મંડળ”ના ભેટ પુસ્તક માટે મારે કાંઈ લખવું એવા જ. ‘બેકાર’ સાહેબના આગ્રહને-અનેક પ્રયત્નો છતાં-હું ઠેલી ન શક્યો. જે પુસ્તકમાં ગઝલ-સંગ્રહ હોય તેજ પુસ્તકના એક અંગ તરીકે જે લખાય, તે પણ ગઝલ-સાહિત્યને જ લગતું હોવું જોઈએ એ જ. ‘બેકાર’ સાહેબની ફરમાનાત્મક-સૂચના હતી; અને જે કંઈ લખાયું છે તે આ આગ્રહ, સૂચના, ફરમાન-જે કહો તે-ને આભારી છે.

“ગઝલ અને તેનું ખરું સ્વરૂપ” શોધવા આપણને અરબી ભાષાના પદ્ય-સાહિત્ય સુધી જવું પડશે. કારણ કે ગઝલ ઉત્પત્તિનાં મૂળ એજ ભાષાએ નાંખ્યાં છે. ઉમર ખીન અલી રબીયા અરબ દેશનો કુરૈશ કુટુંબનો એક સુપ્રસિદ્ધ શાઈર હતો: જે ગઝલો જ લખતો. એક સમયે તેને કસીદા લખવાની સૂચના કરવામાં આવી. ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે, “હું ફક્ત સ્ત્રીઓની જ પ્રશંસા કરું છું; એટલે ગઝલો જ લખું છું.” રૂપવતીઓ જોડે વાર્તાલાપ કરવા; રૂપવતીઓનાં રૂપનાં વર્ણન સાથે સૂરા અને સૌંદર્યની પ્રશંસા એટલે ગઝલ. ઉર્દૂ, ફારસી અને અરબી ભાષાના શબ્દકોષમાં ગઝલના શબ્દાર્થ માટે આટલા શબ્દો મળી આવે છે.

અરબોના ઇસ્લામ-સ્વીકારથી પહેલાં પણ અરબસ્તાનમાં શાઈરી હતી. અરબ શાઈરીની શરૂઆત કસીદાઓથી થઈ. હઝરત પયગમ્બર (સ.અ.વ.)ના લગભગ ચાળીસ વર્ષ પહેલાનો સમય જ્યારે મોહલહલ નામના અરબી શાઈરે અરબી ભાષાનો પહેલો કસીદો લખ્યો. અરબી ભાષાના કસીદા વીર-રસના જ પડકાર ફેંકતા. શાઈર પોતાના કબીલા, કબીલાના સરદાર અને વીર પુરુષોના યશગાન, તેમની શૂરવીરતા અને શ્રેષ્ઠતા કસીદાઓમાં ગાતા. કબીલાઓની અરસપરસની લડાઈ આરબો માટે સામાન્ય બનાવો હતા. આ લડાઈઓના અતિશયોક્તિ ભરેલાં વર્ણનો કસીદાઓમાં થતાં અને આ કસીદા વાર્ષિક ઉત્સવોમાં તેમજ બીજા એવા જ કોઈ યુદ્ધ-સમયે લલકારતા.

ઇસ્લામ સાથે અરબી - સાહિત્યે પણ ઇરાનમાં પ્રવેશ કર્યો. ખલીફાઓની જાહોજલાલીમાં ગુલતાન રહેલા ઇરાની શાઈરોને અરબશાઈરોના કસીદાઓના વ્યાહ્યસ્વરૂપ તો ગમી ગયાં, પણ તેના આંતર સ્વરૂપ-વીરરસ, યુદ્ધ વર્ણન, શૌર્ય-તેમને રૂચ્યાં નહિ. અને કસીદાઓએ નવુંજ સ્વરૂપ લીધું.

ઇરાનની શાઈરી અસલી-સ્વરૂપ લઈ ખલીફાઓના દરબારમાં દાખલ થઈ; ને

ત્યાંજ યુવાન થઈ, સોળે કલાએ ખીલી. ઇરાનના શાઈરો ખલીફાના મુસાહિબો; દરબારીઓના નોકરો. શાઈરોનું જીવન આ ખલીફાઓ અને દરબારીઓની મહેરબાનીઓ પર અવલંબિત રહેતું માલિકોની મહેરબાની પ્રાપ્ત કરવા પોતાની શાઈરીમાં તેમના ગુણગાન ગવાતા. હબ્શીના પેટે જન્મેલા ઉમરાવોના બાળકોનાં રૂપ જોઈ આ શાઈરોની આંખો અંજાઈ જતી! પોતાના ભંડારમાંથી સ્વજાત માટે એક રાતી પાઈ પણ ન ખર્ચનાર હાતિમનો બાપ કહેવાતો! ખલીફાઓની પ્રશંસા એ કક્ષાએ પહોંચી કે તેમના પર બીજા ખુદા હોવાનો સંશય થતો. ખાકાની, અનવરી, કાઆની, ઝહીર ફાર્યાબી અને એવા અસંખ્ય કસીદા-ગો શાઈરોના આવા સેંકડો કસીદા આજે પણ કોલેજોના પાઠ્યપુસ્તકમાં વંચાય છે. તેમાંનો એક કસીદો વાંચો કે સંપૂર્ણ દિવાન ઉથલાવી જાવ દરેકમાં એકજ વસ્તુ મળી આવશે, અને તે અતિશયોક્તિ ભરેલી વ્યક્તિગત પ્રશંસા.

અરબી-ભાષાના કસીદાઓને પણ વ્યાદશાહોની પ્રશંસાનો સડો લાગેલો, પણ એવા શાઈરો ગણ્યા ગાંઠ્યાજ મળી આવે છે. ઇસ્લામ સ્વીકાર પછી કબીલા-કુટુંબ-માં છુટા છવાયા રહેનારા અરબો ભાઈચારાની માળામાં પરોવાયા. તેમની રહેણી કરણી, રીત-રિવાજ અને સંસ્કૃતિમાં પલટો આવ્યો. વ્યક્તિગત હાકેમો અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને અરબી-કાવ્ય સાહિત્યમાં “પ્રશંસા” પ્રવેશી. છતાં અરબ-શાઈરો પોતાના મુરબ્બીની તારીફમાં અતિશયોક્તિને અપનાવી નથી, અને શાઈર તરીકેની પોતાની શાનને શરમાવી નથી. પ્રશંસા-કાવ્ય-કસીદા-માં આરબ-શાઈરો મુરબ્બીના દરબજાનો ખ્યાલ રાખતા એકજ શાઈરે વ્યાદશાહ અને તેના ઉમરાવની પ્રશંસામાં લખેલા બે જુદા જુદા કસીદાઓમાં બન્નેની પ્રશંસા તેના દરબજા અને તેની વ્યક્તિને પોષે તેવાજ શબ્દોમાં થતી.

શાઈરી એ કુદરતી બક્ષિસ છે. કુદરત સાથે વધુ સંસર્ગમાં આવનાર શાઈર કૃત્રિમતાથી દૂર રહે છે. તેના વિચારો કુદરતની જેમ આઝાદ હોય છે એટલુંજ નહિ; પણ તે વિચારોમાં કુદરતની નિખાલસતાનો ભાસ થાય છે. ગમે તે ભાષાના સાહિત્યને ઉપાડો અને સમયાંતરની દ્રષ્ટિએ તેના ભાગ પાડો. જે સમયે તે દેશ કે તે દેશની ભાષાને સંસ્કૃતિનો ચેપ લાગ્યો ન હોય તે સમયની તે દેશની શાઈરી આપણી સમક્ષ કુદરતના નિર્મળ વિચારોના એક ઉત્તમ દર્પણ સમાન રજુ થશે. ઇસ્લામ-પહેલાની અરબી શાઈરી જેના પોષકો-શાઈરો સાવ અભણ અને જાહેલ હતા. ભાષા અને વિચારોની સરળતા, સત્યતાથી ભરપૂર હતી. મૌલાના શિબલી નો’માની તે સમયના અરબ દેશના એક પ્રખ્યાત શાઈર “ઝહીર”ના કેટલાક શે’રોના દ્રષ્ટાંત તરીકે ટાંકે છે. તેમાંના ફક્ત બે શે’રોના તરજુમા

અહીં આપવા ઠીક થઈ પડશે. આ શે'રો એક કસીદાના છે જે ઝહીરે પોતાના મુરબ્બીની પ્રશંસામાં લખ્યા હતા. તે લખે છે કે.

“તેની સમક્ષ કોઈ સવાલ લઈ ને જાવ તો તેનો ચેહરો એવો પ્રકુલિત થઈ જાય છે કે જાણે તમે પોતે તેને કોઈ વસ્તુ આપવા આવ્યા છો.

તેઓ જે કાંઈ કરે છે તે તેમના પૂર્વજો તરફથી તેમને વારસામાં મળ્યું છે.”

કેટલા સરળ પણ સત્યથી ભરપૂર વિચારો ! એક વિચારમાં પણ અતિશયોક્તિ જેવું જણાતું નથી.

ઇરાનના શાઈરો અરબી-કસીદાના બાહ્ય સ્વરૂપથી મુગ્ધ થઈ તે પ્રથા પોતાના સાહિત્યમાં દાખલ કરવા પ્રેરાયા; પણ અરબી-શાઈરીના આંતર-સ્વરૂપને તેઓએ નવીજ ઢબ આપી. અને કસીદામાં અતિશયોક્તિ દાખલ થઈ. આ બધાનો ઇતિહાસ જો રજૂ કરું તો મૂળ વિષયને પડતો મૂકવો પડે; હાલ તો આ અતિશયોક્તીનો આછો ખ્યાલ આપવા ફારસી-કસીદાનો એક શે'ર, અહીં ટાંકી આગળ વધું છું. શાઈર સુલતાનની પ્રશંસા કરતાં લખે છે કે,

“મારા ચિંતને પોતાના પગ નીચે
નવ-નભને મૂક્યાં કે જેથી તે
“કઝલ-અરસલાં” ના ઘોડાના પેંગડાને
ચુંબન દઈ શકે !”

પુષ્પથી આરઘાદિત થએલા ફૂલ-કુંડાને મૂકી દશ બાર ચિત્રકારોને તેનું ચિત્ર દોરવાનું કહો; વસ્તુ એક જ હોવા છતાં દરેક ચિત્રકારનું ચિત્ર બીજાના ચિત્રથી જુદી ભાત પાડતું તૈયાર થશે. આ એક નિયમ છે. કસીદાઓની વસ્તુ એક હોવા છતાં તેની જુદી જુદી કૃતિઓમાં ભિન્ન સ્વરૂપો નજરે પડતાં. આમ અસંખ્ય કલાકારોના હાથમાં ફારસી ભાષા વિકાસ પામી. વિચારોની સૃષ્ટિમાં કૃત્રિમ રીતે ઉદ્ધયન કરતા કવિઓને તે વિચારોને અનુલક્ષીને શબ્દ-પ્રયોગો કરવા પડતા. આમ શબ્દના અર્થ વિસ્તૃત થતા ગયા. એકજ શબ્દના અનેક અર્થ-પ્રયોગો; શબ્દોની સુંદર રચના; શબ્દોના સુમેળથી બનાવેલા ભિન્ન-શબ્દો; શબ્દના પ્રયક્કરણ પાડી તેને ખરા સ્વરૂપ અને અર્થમાં વાપરવાની થતી હરિફાઈ અને જહેમત; આ સ્પર્ધાથી શબ્દોને મળતી ઝમક; શબ્દોના ખરા અને સંપૂર્ણ ઉચ્ચાર અને આવી અસંખ્ય ખૂબીઓ ફારસી શાઈરોએ કસીદા-લેખનમાં સ્પષ્ટ

કરી બતાવી. આજે પણ જ્યારે કોઈ શબ્દના મૂળ અને મહાવરાના અર્થ ઉપર, તેના ઉચ્ચાર ઉપર મતભેદ પડે છે ત્યારે શબ્દકોષથી વધુ ફારસી શાઈરોના તે શે'રો દલીલ રૂપે આગળ ધરવામાં આવે છે; કે જેમાં તે શબ્દ વપરાયો હોય. ફારસી ભાષાની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિઓ તરીકે અને ફારસી ભાષા પર કાબુ ભાષાના વિદ્યાર્થીને સમજવા પડે છે. કસીદામાં ચર્ચાતા વિષયને બાજુએ મૂકીએ તો ભાષા, વિચાર અને સંકલના જોતાં કસીદા ફારસી-ભાષાના સાહિત્યના તાજ સરખા છે એમાં જરાય વધુ પડતું નથી.

નક્કી કરેલી બેહરો-છંદ-માં કાફીયા અને રદીફ-પ્રાસ અને અનુપ્રાસ-ને વળગી રહી એક કાવ્ય લખાય તે કસીદા. એક કસીદાને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાંખવામાં આવે છે. પહેલા ભાગને “તશબીબ” બીજાને “મદહ” અને ત્રીજાને “દુઆ” કહેવામાં આવે છે. શાઈર પોતાના મુરબ્બીની પ્રશંસા શરૂ કરતાં પહેલાં કોઈ બાહ્ય વસ્તુનું વર્ણન કરે છે. કુદરતની લીલા, પરોઢ, રાત, બાગનું વર્ણન, અને તે સાથે પ્રિયતમાની ખૂબસુરતી માટે થોડા શે'ર કહી અનાયાસે તે પ્રશંસા પર ઉતરી પડે છે. ને તે પછી કસીદાનો “મદહ”નો ભાગ શરૂ થાય છે. “મદહ”-પ્રશંસા-ના અમુક શે'રો કહ્યા પછી “દુઆ”-આશિષ-શરૂ થાય છે અને કસીદાની પૂર્ણાહુતી થાય છે. આમ “તશબીબ”થી “મદહ”માં અને “મદહ”માંથી “દુઆ”માં અનાયાસે ઉતરી જતા શે'રને “ગુરેઝ” કહેવામાં આવે છે. વાંચનારને જાણ ન થાય અને એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં તે સરળતાથી પ્રવેશે તેવી “ગુરેઝ” ઉત્તમ “ગુરેઝ” કહેવાય છે. તેના અનેક દાખલાઓ અહીં ટાંકી શકાય તેમ છે; પણ તે માટે એક જુદો લેખ જોઈએ.

ઉપર અપાયું તેજ કસીદાનું બાહ્ય-સ્વરૂપ. પ્રશંસા અને અતિશયોક્તિ ભરેલી પ્રશંસા તે કસીદાનું આંતર-સ્વરૂપ કસીદાનો આ લાંબો ઇતિહાસ આપવાનું પ્રયોજન એકજ છે કે કસીદા તેજ ગઝલની જનેતા. અને ગઝલના ખરા સ્વરૂપની જાણ માટે કસીદાનું સ્વરૂપ જાણી લેવું જરૂરી હતું. ત્યારે હવે આપણે જોઈએ કે, કસીદામાંથી ગઝલ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ.

કસીદાના પહેલા ભાગ તશબીબના વિષયો, શાઈરો-સાથે જુદાં સ્વરૂપ લેતા ગયા. વસ્તુ કે દશ્યના વર્ણનથી આગળ વધી શાઈરોએ તશબીબમાં સંવાદો લખવાની શરૂઆત કરી. ઉર્દુના મશહુર કવિ “અમીર” મીનાઈએ પોતાના એક ઉર્દૂ કસીદામાં “દર્પણ અને કાંસકી” વચ્ચેનો લખેલો સંવાદ આજે પણ કસીદા સાહિત્યની એક શ્રેષ્ઠ કૃતિ ગણાય છે. આમ કસીદાના પ્રથમ ભાગમાં સમય જતાં પરિવર્તન થયાં.

કસીદાઓ લખાતા ઇનામો લેવા. પ્રબંધ છોડી પ્રશંસા થતી. ઇનામો આપનારાઓને રીઝવવા કસીદાઓની પ્રશંસાથી કૂલાઈ ન મનાય એવાં ઇનામો આપતા. ખલીફાઓ, બાદશાહો, સરદારો અને ધનવાનો. આ વર્ગના શાઈરો વાડાબંધી કરી બીજા શાઈરોને તેમાં દાખલ થતાં અટકાવતા. અને દેશનો દરેક શાઈર આ ઇનામો આપનારાઓ સુધી પહોંચી શકતો નહિ. જે શાઈરો દરબારો સુધી પહોંચવા અશક્તિમાન થતા તેઓ કસીદામાં કોની તારીફ કરે ? અને જે તારીફ કરે તો તે કોને જઈ સંભળાવે અને ઇનામ મેળવે ? પણ શાઈરી કુદરતી કૃત્ય છે. કુદરતે શીખવેલા પાઠ છોડે છોડાતા નથી.

દરબારી શાઈરોના વર્ગથી તદ્દન નોખા પડેલા પોતાના ઘર-ખૂણામાં બેસી અનાયાસે સ્ફૂરી આવતી કલ્પનાને કાગળ પર લખી નાખતા શાઈરોએ નવી શોધ કરી. કસીદાના દૌરમાં દરબારી શાઈરોના કસીદા વાંચી તેમણે કસીદાના છેલ્લા બે ભાગ, જે તેમના કાર્યમાં આવે એવા નો'તા તેને કોરે મૂક્યા; અને કસીદાનો પ્રથમ ભાગ તશબીબને ઉપાડી તે પર કળાની પીંછી ફેરવવી શરૂ કરી. હવે કુદરતી વર્ણન. પ્રિયતમાનું બાહ્ય-સ્વરૂપ, જગતમાં સામાન્ય જીવનમાંથી જડી આવતા બનાવો, સંવાદો, વ્યાખ્યાનો, ઇતિહાસની ઘટનાઓ, ધાર્મિક દ્રષ્ટિ બિન્દુઓ, વિગેરે વિષયો પર કસીદાથી સ્વતંત્ર રહી લખાતી તશબીબ 'નઝમ' કે 'મસનવી' કહેવાઈ.

કસીદાના મૂળ વિષય-પ્રશંસાનો અભાવ "નઝમો" અને "મસનવી"માં જણાતો; પણ કસીદાના આંતર-સ્વરૂપ એટલે શબ્દાર્થ, વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ, કલ્પનાનાં ઉડયન ને ભાષાની રંગીનીયત જેમને તેમ કાયમ રહ્યા.

'તશબીબ' એટલે 'આગ લગાડવી'; પ્રેમ અને પ્રિયતમની વાતો કરવી. સમય જતાં શાઈરો તશબીબના આ અર્થને પકડીને તેમાં પ્રેમની જુદા જુદી સ્થિતિઓ દર્શાવવા લાગ્યા. પ્રેમી એટલે દિવાનો; જેનાં કાર્ય કે કહેણ એક વિષય પર સ્થાયી ન હોય, જેના વિચારમાં સાતત્ય ન હોય. તશબીબમાં પ્રેમ અને પ્રિયતમાની જ વાતો કરનારા શાઈરો તશબીબ લખતાં પોતાને જ પ્રેમી માની દિવાનાની જેમ વાતો કરવા લાગ્યા. એક શે'રમાં પ્રિયતમની મિલન-આશ, બીજામાં રકીબ કે પ્રતિસ્પર્ધાની બીક, ત્રીજામાં પ્રેમદાની બેવફાઈ, ચોથામાં ફરી એક વાર તેના મિલનની ઝંખના અને એવી જ રીતે દરેક શે'રમાં જુદા ભાવો પ્રદર્શિત કરતાં એક તશબીબ પૂરી થઈ જતી. આ પ્રકારનું કાવ્ય તેજ ગઝલ.

ગઝલનો દરેક શે'ર પોતે ભાવ, વિચાર અને અર્થમાં સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર હોય છે. આમ અમૂક શબ્દોમાંજ એક ભાવને સંપૂર્ણ કરી દેવાના શાઈરોના કાર્ય પાછળ પણ એક પ્રેરણા છે. દરબારમાં શાઈર કસીદો લલકારતો. કસીદાના અમૂક શે'રો પર મોહ પામી

મુરબ્બી, શાઈરને હજારો સોનામહોરો આપી દેતા. ★

એક શે'ર પર આમ ધન પ્રાપ્તિ થતાં શ્રોતાઓને તે શે'ર યાદ રહી જતો અને દરબારીઓની જીભે વહેતો મૂકાતો. થોડા દિવસમાં આ શે'ર સર્વવ્યાપી થઈ જતો. શેરની શબ્દ રચના, તેમાં રહેલી તુલનાત્મક ભાવના અને બીજા સ્વરૂપોને લઈ આ શે'ર જનતા અપનાવી લેતી પણ તે શે'રના વિષય-પ્રશંસા-અને તે પણ પારકાની પ્રશંસાથી તેમનો મેળ મળતો નહિ. આવા જ ભાવ અને ભાષા સૌંદર્યમાં જનતા પોતાના હૃદયની વાત જોવા મથતી; અને તે માટે માંગ થતી. લાંબા કસીદા જનતાની જીભે ન ચઢે અને સો સો શે'રના કસીદાઓ ભલે ગમે તેટલા સુંદર હોય, પણ જનતાને સ્મરણશક્તિમાં સંઘરી રાખવા જેટલી કુરસદ હોતી નથી. તેમને જોઈએ એક જ શે'ર અને તે પણ દરેક દષ્ટિએ સંપૂર્ણ. દરબારથી જુદા રહેતા શાઈરોએ જનતાની આ ભૂખ જોઈ અને તેમણે ગઝલો લખવી શરૂ કરી.

કહેવાય છે કે, મનુષ્ય હૃદયને અમુક કાર્યથી આઘાત પહોંચે તો તેની માનસિક-સ્થિતિ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. આ ગાંડપણમાં તેના વિચારો કે કાર્યોમાં ગંભીરતા કે સંવાદોમાં સાતત્ય હોતી નથી; આ સત્યને માની લઈએ તો પણ એક બીજા સત્યને કબૂલ કરે છૂટકો થતો નથી કે એ દિવાનો જે વાતો કે કાર્યો કેર છે તે એક જ વિષય ઉપર કેન્દ્રિત થએલાં હોય છે અને તે વિષય એ જ હોય છે જેનાથી તેને આઘાત પહોંચ્યો હોય અને તે ગાંડો બન્યો હોય. પ્રેમમાં દિવાના બનેલા ગઝલકાર માટે પણ એવું જ છે. ગઝલની એક બીજી કડીમાં સાતત્ય ન હોય પણ તેની વસ્તુ તો એકજ હોય

★ જહાંગીર બાદશાહના સમયમાં "નઝીરી" એક જગ - વિખ્યાત શાઈર થઈ ગયો. જહાંગીરની પ્રશંસામાં લખેલા એક કસીદાને ભર દરબારમાં વાંચતા તેણે એક શે'ર લલકાર્યો.

અય બાદશાહ ! તારા દ્વારની ધૂળ
દરબદર ભટકતા માનવી માટે સુખડની
ગરજ સારે છે ! હે શહેનશાહ !
રાજવીઓની પાંપણો તારા રસ્તામાં
ઝાડુની ગરજ સારે છે !"

બાદશાહ બેખુદ થઈ ગયો અને "નઝીરી"ને ત્રણ હજાર વીંધા જમીન અર્પણ કરી. આવી જ રીતે શાહજહાંએ એક કવીને સોને તોળાવ્યો હતો.

છે; અને તે વસ્તુ પ્રેમ. પ્રેમમાં હતાશ થએલા, પ્રેમદાથી વિખૂટા પડેલા, પ્રેમદાની બેવફાઈથી આઘાત પામેલા કોઈ દિવાના અને ગઝલકારમાં લેશ પણ તફાવત નથી.

પ્રેમ-રસ પર કેન્દ્રિત થએલા કાવ્ય ને ગઝલ, અને ગઝલમાં આવેલા પ્રેમ-રસ ને 'તગઝુલ' કહેવામાં આવે છે. આજે જ્યારે ઉર્દૂ કાવ્ય સાહિત્યનો કોઈ બંડખોર શાઈર ગઝલમાં પ્રેમ-રસ સિવાય બીજી કોઈ ભાવના પ્રદર્શિત કરી એકાદ શે'ર લખી નાખે ત્યારે પુરાણિક ગઝલ ઉસ્તાદો તેમાં 'તગઝુલ' ન હોવાનું જણાવી તેને ગઝલ-શે'ર માનવા ઇન્કાર કરે છે. ગઝલો પર થતી ટીકા કે ગઝલમાં સાહિત્ય હોતું નથી તેના જવાબમાં આ એક દલીલ રજૂ કરવા જેવી છે.

ફારસી-ભાષામાં જાતીય-ભિન્નતા નથી. સ્ત્રી કે પુરૂષ બન્ને લીંગ માટે એકજ વિશેષણ અને ક્રિયાપદ વપરાય છે. ભાષાની આ વિશિષ્ટતાએ ગઝલ-વિષય અને આંતર-સ્વરૂપ પર અજબ અસર કરી છે. ભાષાની આ વિશિષ્ટતાને કારણે “સ્ત્રીઓ સાથે વાતો કરવી” એ ગઝલના ભાવાર્થમાં ફેર પડતો ગયો; અને ગઝલ “પ્રેમ-પાત્ર-પ્રિયતમ-સાથે વાતો કરવી” એવા અર્થમાં લખાવા લાગી. અર્થના આ પલટા સાથે ગઝલના આંતર સ્વરૂપમાં વિકાસ થયો. ગઝલના પ્રેમ-પાત્ર-પ્રિયતમ-ને હવે એકજ-જાતીય-પુરૂષમાં સંબોધવાનું હોવાથી ઇરાનના ફિલસુફ શાઈરો પરમાત્માને પોતાનો પ્રિયતમ બનાવી તેના પ્રેમ-રસમાં તલ્લીન થઈ ગઝલો લખવા લાગ્યા. પરમાત્માથી વિખૂટા પડી જગતમાં આવ્યા બદલ તેમણે વિરહ ગીતો ગાયાં. મોતને ભેટીને જ પરમાત્મામાં લીન થવા માટે તેમણે મિલન-આશા સેવી. વર્ષો સુધી જગતમાં પડતા રાખી પોતાના દરબારમાં ન બોલાવ્યા બદલ પરમાત્માને તેઓએ બેવફા કહ્યો. તે જ પરમાત્માના પ્રેમમાં બેબુદ રહી જગતમાં પડતાં દુઃખો અને યાતનાઓને ભૂલી જવા તેમણે તસવ્વુફ રૂપિ મદીરાનું પાન કર્યું. આમ ગઝલોમાં સુફીવાદ દાખલ થયો. ફારસીના મશહુર કવિ “હાફિઝ”ની ગઝલો આવા જ પ્રકારની શાઈરી છે.

ઉર્દૂ-ભાષામાં જાતીય-વિરોધતા છે. પણ ફારસીને ચીલે ચાલનારા ઉર્દૂ ગઝલકારોને પોતાના પ્રેમપાત્રને પુરુષ તરીકે જ સંબોધવાનું ઉચિત સમજાયું. સાથે સાથે ઉર્દૂ-શાઈરીના એક દૌરના શાઈરોએ ઉર્દૂ-ભાષા પર કંલકની ટીળી ચોટી. તેની વિગતોમાં આપણે ન ઉતરીએ એ કારણ અસ્થાને છે.

આમ જગતની સુંદરીઓના ક્ષણભંગુર સૌંદર્ય અને તેમના પ્રેમના ટાએલાં છોડી આજે તો ઉર્દૂની પ્રત્યેક ગઝલમાં સુફીવાદના ઉચ્ચ વિચારો નજરે ચઢે છે.

દરેક દેશનું સાહિત્ય તે દેશની પરિસ્થિતિ સાથે પલટાતું રહે છે. આસપાસના

વાતાવરણ સાથે સાહિત્યમાં પણ પરિવર્તન થાય છે. આ પરિવર્તનને જે અપનાવી શકે તે જ સાહિત્ય જીવંત સાહિત્ય કહેવાય. આ પરિવર્તનને પચાવી શકે તે જ સાહિત્યકાર જીવંત સાહિત્યકાર. રણ મેદાનમાં એક બીજાથી સ્વતંત્ર કબીલા-કુટુંબમાં રહેતા અને પોતાના કબીલાની પ્રતિષ્ઠા અને સ્વતંત્રતા માટે વાત વાતમાં તલવારો ખેંચી વર્ષો સુધી મ્યાન ન કરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા લેતા અરબ કવિઓ હંમેશ વીર-રસનાજ કાવ્યો ગાતા. ખલીફાઓની જાહોજલાલી, એશઆરામ અને સમસ્ત દેશમાં પ્રસરેલી સુખ શાંતિમાં મસ્ત રહેતા ઇરાનના અને મુગલ યુગના હિંદી કવિઓ પ્રેમ, સૌંદર્ય અને શૃંગારની પ્રશંસા કરતાં ન થાક્યા. ઇસ્લામ ધર્મના શિક્ષણ સાથે ઇરાન અને હિંદે સુફીવાદના પાઠો ભણ્યા અને ફારસી-ઉર્દૂ શાઈરી પર સુફીવાદના રંગ ચઢ્યા, સત્તાવનની કાંન્તિ પછી દેશની દૂર્દશા, દેશની નીતિમાં થએલ પડતી વગેરેની અસર ઉર્દૂ શાઈરી પર થઈ; અને “હાલી” મહૂમે પ્રથમ વાર કૌમને સંબોધી મુસદ્દસ લખી, સ્વમાન ખોઈ બેઠેલા હિંદીઓને સચેત કર્યા ડો. “ઇકબાલે” “ઇસરારે-ખુદી” લલકારી. ઝુલ્ફ અને કેડ, ગુલ અને બુલબુલ, વિરહ અને મિલનમાં ઝોલા ખાતા કવિઓ, હવે આશા-નિરાશા; ચઢતી-પડતી; હોળી-દિવાળી; ઇદ-મુહરરમ; પરતંત્રતા-સ્વતંત્રતા, કાંન્તિ-શાંતિ; મજુર-મુડીવાદ; લોકશાહી-રાજશાહી; ના દાવાનળમાં ફૂદી પડ્યા. ડો. ઇકબાલે” સ્વમાનના રહસ્યો સમજાવ્યાં: “જેશે” કૌમને નામદ કહી મેણું માર્યું; “હફીઝ જાલન્ધરીએ” પોતાના વતન-હિંદ-ની પ્રશંસા વિલાયતની મેહફિલોમાં રણકારી; “એહસાન દાનિશે” મજુરોને તેમની પડતીની ઝંખના કરાવી મૂડીવાદીઓને ચીમકી આપી. અને આમ ઉર્દૂ-ગઝલ સાહિત્યમાં જીવનમાં દરેક રંગ ઓતપ્રોત થઈ ગયા.

હવે ઉર્દૂ-ગઝલકારોના ત્રણ વર્ગો બંધાયા. બિગર-મુરાદાબાદીનો વર્ગ-જેઓ ગઝલના દેરક શે'રમાં ભાષા-સૌંદર્ય અને તગઝુલને નથી છોડતા; પછી ગમે તો તે પ્રેમ-રસ હોય, વીર-રસ હોય, સુફીવાદી હોય કે કાંન્તિવાદી હોય. બીજો વર્ગ-સીમાબ અકબર-આબાદીનો જે ગઝલોમાં સુફીવાદના તત્ત્વો સુફીવાદ જેવાજ નિરસ અને શુષ્ક શબ્દોમાં રજૂ કરવામાં માને છે. ત્રીજો વર્ગ-ચાલુ પરિવર્તનનો સાથ આપી હિંદની કાંન્તિમાં પોતાનો સાથ પુરનારા જોશ મલીહાબાદીનો વર્ગ છે. આ છેલ્લો વર્ગ સમયને અનુકૂળ હોઈ વધુ લોકપ્રિય બન્યો છે. તેનું બીજું કારણ પણ છે. આ વર્ગ નજમો, ગીતો અને ગઝલોમાં તેના આંતર-સ્વરૂપ રંગીનીયત અને ભાષા-રસ-સૌંદર્યને જાળવી રાખી ગઝલની રંગીની અને લોકભાષામાં કાંન્તિકારી વિચારો રજૂ કરે છે.

યુગના પલટાતા રંગ સાથે ઉર્દૂ ગઝલો પલટો લેતી ગઈ. આ પલટા અને ફેરફારો ક્યારે ક્યારે અને કયા કયા કવિઓથી શરૂ થયા તે વિગતો ગઝલ-ઇતિહાસને લગતી છે.

ઇનશા અલ્લાહ, ફરી કોઇ વખતે તે રજૂ કરીશ.

આમ ગઝલના આંતર-સ્વરૂપમાં પ્રથમવાર “પ્રેમ” અને “પ્રેમની વાતો” પ્રવેશ્યાં. ફારસી-શાઇરોએ આ સ્વરૂપને વિસ્તૃત બનાવી. પ્રેમ - રસની સાથે સાથે તેમાં સુફીવાદ નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને સમાજવાદ દાખલ કર્યાં. આમ દરેક વિષય અને જીવનની દરેક સ્થિતિને ગઝલમાં અપનાવ્યાં છતાં ગઝલના આંતર-સ્વરૂપને શૈલીમાં ફેર પડવા ન દીધો. એક ઝરાથી નદી અને નદીથી સિંધુના રૂપમાં આવ્યા છતાં ગઝલે પોતાની મર્યાદા, પોતાની પદ્ધતિ, પોતાની શૈલી ટુંકમાં પોતાના સ્વરૂપના મૂળ તત્ત્વને તિલાંજલી આપી નથી. ગઝલમાં દરેક રસ, દરેક વૃત્તિ અને દરેકવાદને રસમય કરી ગઝલકાર તેને તેજ બેહરો-ઇંદો-અને તેજ કાફીયા-રદીફ-પ્રાસ-અનુપ્રાસનાં બંધનમાં રહી સુંદર રીતે કહી જાય છે.

સુફીવાદ જેવા શુષ્ક વિષય, વીર-રસ જેવા ક્રાંતિકારી વિષય અને નીતિ જેવા બોધદાયક વિષયો ગઝલ-સ્વરૂપમાં આવ્યા છતાં તેની પ્રેમ-રસભરી રંગીન ભાષા, તેની મસ્તીભરી ભાવનાઓ અને તેના શૃંગારમય અલંકારો જેવા ને તેવા કાયમ રહે છે. સાગરમાં અસંખ્ય નદીઓ આવી મળે છે. સાગર તેમને પોતાનામાં સમાવ્યા છતાં પોતાની મર્યાદા છોડતો નથી. ગઝલ પણ જગતના કાવ્ય-સાહિત્યમાં એક સાગર સમાન છે. જગતની બીજી કોઇ પણ ભાષાના સાહિત્યમાં આવું અંગ શોધ્યું જડતું નથી; એટલું જ નહિ પણ ગઝલ-સાહિત્ય પર સમસ્ત જગત મોહી પડ્યું છે. ઉપર ખચ્યામ, હાફિઝ અને ઇકબાલ જેવા અસંખ્ય શાઇરોની કૃતિઓના યુરોપીય અને બીજા દેશની ભાષામાં થતા તરજુમા અને તેની અસંખ્ય આવૃત્તિઓ આ રસની લોકપ્રિયતા પૂરવાર કરે છે. જ. દત્તાત્રય કચ્ફીના આ કથનમાં કે “ગઝલ હિંદની દરેક ભાષામાં લખાઈ છે” હિંદના તે પ્રત્યેના અથાગ પ્રેમની સાબિતી છે.

ગઝલના બાહ્ય-સ્વરૂપની એક વિશિષ્ટતા તેની રચનામાં રહેલી ગેયતા, સ્વરમાધુર્ય (Music) અને તાલબદ્ધતા (Rhythm) છે. એક શે'ર-કાવ્યની કડી-જેમ વિચારનું પ્રતિબિંબ અને કલ્પનાનું દર્પણ છે તેવી જ રીતે તે શબ્દોની સાંકળ છે. કાવ્યના શબ્દો ત્યારે જ કર્ણપ્રિય લાગે છે. જ્યારે તેમાં સ્વરમાધુર્ય હોય. શે'ર-ઇંદ-અને કાફીયા-રદીફ-પ્રાસ-અનુપ્રાસના બંધનમાં રહી જે શબ્દ-ગોઠવણી થાય છે તેમાં અનાયાસે, જાણે અજાણે, આ લાવણ્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ગઝલના આ બાહ્ય-સ્વરૂપને જ કારણે ગઝલ-સાહિત્ય આજે જનતાપ્રિય થઈ પડ્યું છે. જનતા તેના તાલ સાથે પોતાના જીવન-તાલ મેળવતી જણાય છે. તેની ભાષાની થનગનાટ સાથે તેનું હૃદય નાચી ઉઠે છે. અને

તેના શબ્દો બંધનમાં રહી તાલબદ્ધ ગોઠવેલા હોવાને કારણે તે જીભે ચઢી જાય છે અને જનતા તેને પોતાના જીવનમાં ઓતપ્રોત કરી લે છે. આજ કારણ છે કે આજે ગઝલના જેટલા શે'ર જનતાને મોઢે છે; તેના દસમા ભાગની કાવ્ય-કડીઓ કોઈને યાદ નથી. અને આજ કારણે ગુજરાતી-ભાષાના વિવેચકો ગઝલ તરફ લાલ બત્તી ધરી પોતાના ભારી ભરખમ અને શુષ્ક ભાષામાં લખાતા લાંબા-લચક કાવ્યોનો મોભો જાળવી રાખવા ધમપછાડા મારે છે.

ઉર્દૂ ગઝલોમાં અહો જમાવી બેઠેલા પ્રેમ-રસની સંકુચિત મનોદશા વિસારે પડતી હતી; ગઝલોમાં પ્રેમ-અને ફકત પ્રેમની વાતોની સાથે બીજી ભાવનાઓ, અન્ય ઉચ્ચ વિચારો અને ઉર્મિઓનો મેળ મળતો હતો; ગઝલ પર ક્રાંતિ કબજે જમાવતી હતી, અને ઉર્દૂ-ગઝલો રંગીનીતય સાથે લોહીનાં આંસુએ રડતી હતી તે જ સમયે ગુજરાતી-ભાષામાં ગઝલ પદ્ધતિસર દાખલ થઈ.

ઉર્દૂ ગઝલ-સાહિત્યના પિતા સમાન ગણાતા “વલી” ગુજરાતના વતની હતા. તેમનું જન્મ સ્થાન સુરત. સુરતમાં તેઓ વર્ષો સુધી રહેલા. આજ સુરત માટે તેમણે લખ્યું છે કે,

“અહે ! મશહુર ઉસકા નામ ‘સુરત’
કે જાવે જિસકે દેખેસું કદુરત
કિનારે ઉસકે એક દરિયાએ ‘તપતી’
કે દુનિયા દેખનેકો ઉસકે ટપતી.”

સંજોગવશાત ગુજરાતી-ગઝલોની શરૂઆત પણ આજ સુરત નજીક આવેલા રાંદેર કસ્બામાંથી થઈ છે. કેટલી આશ્ચર્યજનક પણ સત્ય હકીકત !

ગઝલ-પદ્ધતિ, પદ્ધતિસર દાખલ થઈ. એ ઉચ્ચારમાં તાત્પર્ય છે. રાંદેરના ગઝલકારોની ગઝલો પહેલાં ગુજરાતી-ભાષામાં ગઝલો લખાઈ હશે; પણ ઉપરોક્ત આપેલા ગઝલના બાહ્ય અને આંતર સ્વરૂપની કસોટીએ ચઢાવીએ તો તેમાંની એકે ગઝલ પૂરી ઉતરતી નથી; એટલું જ નહિ પણ આવાં જોડકણાંઓને ગઝલો કે'વી તે ગઝલ-સાહિત્યનું અપમાન છે; પછી ભલે આવી ગઝલો ‘કલાપી’ એ લખી હોય કે ‘બાલાશંકરે’. આ મહાશયોની કહેવાતી ગઝલો કેટલી તકલાદી છે તેનો એક આછો ખ્યાલ ગઝલ સમ્રાટ શયદો ‘બે ઘડી મોજ’ ના ઓગસ્ટ ૧૯૪૫ના ‘કવિતા અંક’માં આપ્યો છે એટલે હું તેનું પુનરાવર્તન અત્રે નહિ કરું.

રોદેરથી શરૂ થએલ ગુર્જર ગઝલ-સાહિત્યમાં કેવા પરિવર્તન થયાં તે બિના ગઝલ-ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. બીજા કોઈ સમયે તે આપની સમક્ષ રજૂ કરીશ. આજે તો 'રોદેર-સ્કુલ' કે 'ગુર્જર મુસ્લિમ સ્કુલ' તરફથી રજૂ થતી ગુજરાતી-ગઝલોમાં ઉપર જણાવેલ ગઝલ-સ્વરૂપ કેટલા પ્રમાણમાં છે તે તપાસી તે ગઝલો પર ગુર્જર સાહિત્યકારો અને વિવેચકો તરફથી થતી ટીકાઓના જવાબ આપીશ.

ગઝલનું બાહ્ય-સ્વરૂપ એટલે ગઝલ-રચના, જે ગઝલના મૂળ નાખનારોએ નક્કી કર્યાં છે, તેને યુસ્તપણે વળગી રહી એજ બહેરો અને કાફીયા-રદીફના બંધન સાથે આજની ગુજરાતી ગઝલો લખાય છે. આ બંધન સારાં છે કે નરસાં, આવા બંધનોથી સાહિત્ય સેવા થાય છે કે નહિ અને આ બંધનો વડે ભાષા ખેડાય છે કે કેમ ? આ બધા સવાલો પર ઉર્દૂ-ભાષામાં અનેક ચર્ચાઓ થઈ છે. આ બંધનનો વિરોધી એક ગ્રુપ તૈયાર થયો છે; પણ તે વધુ લોકપ્રિય થયો નથી; અને ગઝલની ચાલતી આવતી પ્રથા જેવી ને તેવી આજે પણ ચાલે છે. આ બધી ચર્ચા અહીં કરવા બેસીએ તો આવોજ એક બીજો લેખ તૈયાર થાય માટે જવા દો એ વાત. આજે એટલું જ જાણી લેવું બસ છે કે, ગઝલના નિયુક્ત કરેલા બાહ્ય-સ્વરૂપને ગુર્જર-ગઝલકારો ચિવટાઈથી વળગી રહ્યા છે.

ગઝલ-રચનાથી આગળ વધી ગઝલ-ભાષા, તે ભાષાના સ્વર-માધૂર્ય, તેની તાલબદ્ધતા અને તેની ગેયતાની દ્રષ્ટિએ જોતાં પણ "ગુર્જર મુસ્લિમ સ્કુલ" ની ગઝલો સંપૂર્ણ જણાય છે. અને આજે એ જ વિશિષ્ટતાને અંગે ગુજરાતની જનતા ગઝલલેલી બની છે.

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને આ ભાષાની રંગીનીયત, શબ્દોના સ્વર-માધૂર્ય, શબ્દ રચનાની તાલબદ્ધતા અને એક સંપૂર્ણ ગઝલ-શે'ર-કડી-ની ગેયતા "ભાષાની કચુંબર" અને "વાક્યોના ચટાપટા" દેખાય છે. ગઝલોમાં તેમને "સૌષ્ઠવનું નામ" જણાતું નથી. ગઝલ તેમને "રમત કરામત અને બે ઘડી મોજ" જેવી લાગે છે અને એ મોજ તેમની કલાદ્રષ્ટિ અને સાહિત્ય-સૃષ્ટિને વિકૃત કરે એવી" દેખાય છે. ગઝલને તેઓ સાહિત્યનું અંગ હોવાનું ઇનકાર કરતાં, ગઝલને "સાહિત્યક-આભાસ સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ" કહે છે. આટલેથીજ અટકે તો ઠીક પણ આગળ વધી ગઝલને તેઓ "ભ્રામક ઇશકનાં ગીત, કૃત્રિમ દેશ ભક્તિની આગ, ઢંગ વગરના તરંગોના પતંગ" વગેરે ઉપનામોથી નવાજે છે. અને છેવટે આ મહાશય બકવાસના પૂરમાં તણાતાં ગઝલ પરથી ગઝલકારો પર ઉતરી આવ્યા છે અને ગઝલકારોને "ફાટે ડોળે, રાતી આંખે, મસ્તી વગરના મસ્તીડંબર" વગેરેની ભ્રામક તસ્વીર ખેંચે છે !

આ સમસ્ત વિવેચન વાંચ્યા પછી આવા "ગાળ-નિબંધ"ને વિવેચન કેહવું તે વિવેચન પર હસવા સરખું થઈ પડે છે ! મને તો એ લાગે છે કે, અમુક અંગ્રેજી વિવેચનાત્મક-નિબંધોમાંથી કાવ્ય દુર્ગુણો માટે વપરાયેલા વિશેષણો આ મહાશયે એકઠા કરી તે બધા વિશેષણો ગઝલોને લગાડી દીધા છે.

ગઝલમાં વપરાતા શબ્દ-પ્રયોગોને આ ભાઈ ભાષાનું કચુંબર કહે છે. તેમણે ગઝલ પર કરેલા આક્ષેપો બદલ એક પણ દાખલો આપ્યો નથી-જેથી તેઓ એવા કયા પ્રયોગને 'ભાષાનું કચુંબર' અને "વાક્યોના ચટાપટા" કહે છે તે જાણી તેનો જવાબ આપી શકાય. આજે એટલું કહેવું બસ છે કે ગુર્જર મુસ્લિમ-સ્કુલે ગુજરાતીમાં ગઝલો લખી ગુર્જર ભાષાને ખેડવા અને તેને વિકાસ આપવાનું કઠીન કાર્ય હાથમાં લીધું છે. ગુજરાતી શબ્દોના પ્રયોગો. શબ્દોના સુમેળથી ઉત્પન્ન થતી સુંદર શબ્દ-રચના. એકજ શબ્દને અનેક અર્થમાં વાપરી તેના અર્થને અપાતો વિકાસ અને ગુજરાતી ભાષાના-લોક મહાવરા આ બધી ખુબીઓ આ ગઝલકારોએ ગઝલોમાં સ્પષ્ટ કરી છે. પ્રોફેસર સાહેબ જેમ આ બધું અમે બોલી જાણતા નથી તેના દાખલા પણ અમારી પાસે છે અને તે આ રહ્યા.

"તમે છો પ્રાણથી પ્યારા, તમે ઝાઝા છો જીવનથી;
ઉમંગો લાખ ઉછળે છે, તમારા એક દર્શનથી."

ગઝલ સમ્રાટ શયદાના ઉપરોક્ત શેરમાં ત્રણ મહાવરા વપરાયા છે. "પ્રાણથી પ્યારા" "જીવનથી ઝાઝા" અને "ઉમંગોના ઉછળાયા." આવી શબ્દ-રચના અને તે પણ સુંદર શબ્દોમાં, ગઝલ સિવાય બીજે નહિ મળે.

"ભૂલો "અસર"ની થઈ જે ભૂલો હવે તો ભૂલો;
એ તો ઘણો નઠારો પણ આપ કેવા સારા !"

ઉપરોક્ત શે'ર મારો પોતાનો છે તેમાં આ "ભૂલ" આ એકજ શબ્દને ત્રણ જગ્યાએ વાપરી તેમાં માધૂર્ય સાથે શબ્દાર્થની ભિન્નતા બતાવવાના મારા પ્રયત્નો છે.

ભાષાની ઉચ્ચતા સાથે વિચારો ને ભાવનાની કળા નીચે આપેલા "નસીમ" ના એક શે'રમાં સોળે કળા એ ખીલી છે.

"ગમે ચકોરીને ભીની ભીની, વહે જે ઇન્દુકિરણની ધારા;
વહે જે નિજ ઉર નેહ-ઝરણું; અદમ્ય એનાં વહન ન જાણે"

“ઇન્દુ-કિરણ”, “નેહ-ઝરણું” આ શબ્દ-રચનામાં કયું કયુંબર છે તેબતાવશો ત્રિવેદી સાહેબ ? !

એકજ શબ્દને અનેક અર્થોમાં રજુ કરતો શબ્દપ્રયોગનો એક બીજો દાખલો “ઘાયલ” ના શે’રમાં જડી આવે છે.

“ખેલ દિલથી ખેલનારા ઝખ્મની સાથેય ખેલ ?!

એ દડા પણ ફૂલના છે કાંઈ કાંટાના નથી !”

“ઘાયલ”

“ખેલ-દિલ” “ખેલનારા” અને “ખેલ” આ પ્રયોગમાં આપને રમત દેખાય છે ? કરામત દેખાય છે ? બે ઘડી મોજ દેખાય છે ? પ્રોફેસર સાહેબ આવા રમત અને કરામતની કેટલી કડીઓ આપના ગુર્જર-કાવ્ય સંગ્રહમાં જડી આવે છે કે, જરા બતાવશો ?

અને ‘બેકાર’ પણ એ રીતે એક જ શબ્દને રમાડે છે.

“જવાની તો જવાની છે; જવાની તેની શી ચિંતા ?

અમર છે તે જવાની જેની ચિંતા રહી જવાની હો”

આવા તો અસંખ્ય શે’રો છે જે ભાષાના સૌન્દર્યને આપની સમક્ષ રજુ કરે છે. હું ઉપર કહી ગયો તેમ ગઝલમાં તગઝઝુલનું હોવું જરૂરી છે અને તગઝઝુલ ભાષાની રંગીનીયત અને તેની છણાવટ વિના ઉદ્ભવી શકાતો નથી.

આગળ જતાં પ્રો. સાહેબ કહે છે કે “ગઝલ બે ઘડીની મોજ છે.” આ પહેલાં પણ ઘણું કરી તેઓ સાહેબે જ ગઝલ પર ટીકા કરતાં કહેલું કે “ગઝલ સભા રંજનીય છે.” આમ ગઝલ પર ટીકા કરી અજાણતાં પ્રો. ત્રિવેદી ગઝલને એક સંપૂર્ણ કાવ્યની હરોળમાં મૂકી દે છે. ગઝલને કોરે મૂકો, બીજા કોઈ પણ કાવ્યને લો તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ પરમ આનંદ આપવાનો હોય છે. કાવ્યમાં રહેલા બીજા દરેક તત્ત્વ ગૌણ છે. “એનસાઇકલોપીડીયા બ્રિટાનીકા” માં કવિતા વિષેના નિબંધમાં કાવ્યની વ્યાખ્યા કરતાં લખ્યું છે કે, “માનસિક આનંદનો અનુભવ ઉત્પન્ન કરવો તે કવિતાનો ઉદ્દેશ અને ખરો વિષય છે એમાં સંદેહ નથી. “કવિતાની વ્યાખ્યાઓની કસોટીએ ચઢાવી ઇ. એ. ડેલાસ કહે છે કે, “આનંદ એ કવિતાનો ઉદ્દેશ છે એ સર્વમાન્ય છે. આનંદ જાત જાતના છે અને કવિતા તે કલ્પનાશીલ આનંદ છે.” રા. બ. રમણભાઈ નિલકંઠ પોતાના પુસ્તક “કવિતા

અને સાહિત્ય” માં પરદેશી વિવેચકોના આવા અનેક દાખલાઓ આપી છેવટે લખે છે કે, “કાવ્ય રસના સર્વ અનુભવીઓ એકે મતે કહે છે કે આનંદ એજ કવિતાનું પરમ મુખ્ય પ્રયોજન અને ઉદ્દેશ છે. કવિતાથી અર્થાત કવિતા રચવાથી અને વાચવાથી, તત્કાળ આનંદનો જ ઉદ્ભવ થાય છે અને કવિતાથી બીજાં જે પરિણામ થતાં હોય તે ફક્ત આડકતરી રીતે થાય છે.”

ઉપર આપેલા કાવ્ય માટેના મત અને વ્યાખ્યાઓમાં ગઝલ પૂરેપૂરી ઉતરે છે અને ગઝલથી “બે ઘડી મોજ” થાય છે તેમજ તે સભારંજનીય છે. આવી એક પ્રખર ગણાતા વિવેચકની ટીકાથી તે વધુ સાબિત થાય છે.

પ્રોફેસર સાહેબ કદાચ કહેશે કે, ગઝલથી જે તલસ્પર્શી આનંદ થાય છે તે ચિરસ્થાયી હોતો નથી. એટલે ગઝલમાં કાંઈ તત્ત્વ જેવું નથી તેમાં સૌષ્ઠ્ય નથી. બીજી રીતે કહીએ તો ગઝલમાં ભાવના, વિચાર અને ઊર્મિઓનો અભાવ હોવાનું તેમને જણાય છે, અને તેને જ કારણે તેમને ગઝલોમાં તેમની કલાદૃષ્ટિ, સાહિત્ય-સૃષ્ટિને વિકૃત કરતી જણાય છે. પાછા એ જ દલીલ વગરના દાવા. હવામાં બાચકાં ભરવા જેવી સ્થિતિ. આવું બધું કહી નાખ્યું પણ તેઓ સાહેબ તેના દાખલારૂપ એક પણ શે’ર રજૂ ન કર્યો. લો, ત્યારે તેમની દલીલોનો સચોટ તોડ કરતા થોડા શે’રો હું આપું.

આ વસ્તુ ગઝલના આંતરસ્વરૂપ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કહેવાઈ ગયું છે કે ગઝલના આંતર-સ્વરૂપના મૂળ પ્રેમ પર નંબાયા છે. દરેક ભાવના, વિચાર કે ઊર્મિ તેજ દૃષ્ટિબિન્દુને ધ્યાનમાં રાખી લખાય છે. આ પ્રેમ ને ઇશકનાં ટાહ્યલાં નથી. આ પ્રેમ તે હૃદયમાં ઉદ્ભવતી ભાવનાઓ, ઊર્મિઓ, અભિલાષાઓ વગેરે પ્રદર્શિત કરવા માટેનું સાધન છે. આ પ્રેમ ઇશ્વરી-પ્રેમ આ જીવનના દરેક કાર્ય સંપૂર્ણ ધગશ સાથે કરી શકવા શક્તિમાન હોય છે. આ જ પ્રેમ-રસમાં તરબોળ થઈ શાઈર સૂફીવાદ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, સમાજવાદ, દેશાભિમાન વગેરેના પાઠો જગતને ભણાવે છે.

“મીણ પાષાણને કરી દેશે,

એ અસર દિલતણી જલનમાં છે ”

“સીરતી”

આ છે ગઝલકારોની પ્રેમ-આગ ! તેમાં ભાવના જેવું શું નથી ? !

કપાવી શીશ દિપક બે અતિશય તેજ આપે છે;

હજી પણ છે સમય ‘શયદા’ સબક લે એના જીવનથી”

જાતિનો એક ઓધદાયક પાઠ, અને કુરબાનીની પ્રેરણા અને તે મનુષ્યની નજર સમક્ષ હરહંમેશ રહેતા “દીપક”ના નિદર્શન અને ઉપમાના સચોટ પુરાવા સાથે.

ગઝલમાં આલેખાતો પ્રેમ જગતની કોઈ નખરાળી નારનો ઇશક નથી પણ ઇશ્વરી-પ્રેમ છે તે નીચેના દાખલાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે.

કેમ જલદી જઈ રહી છે ઝિંદગી ?
કોણ મળવાને મને આતુર છે ?

“મરીઝ”

એની આંખોના ઇશારા છે ફકત;
બીજું શું જીવન અને અવસાન છે

“ઘાયલ”

મૌતના પર્દા મહીં તો ઝિંદગીની જાન છે.
“મૌતમાં છે અંત” કહેવું મૌતનું અપમાન છે.

“સાબિર” થારયાણી.

જીવન આ જીવવા જેવું નથી પણ જીવવા દો છો;
અમારા પર હજીએ આપનો ઉપકાર બાકી છે

“મુસા બના”

અને છેવટે આજે

“મરદ બનો મરદ બનો ઓ હિન્દી યુવાનો મરદ બનો”

એવા સુરોમાં ગવાતા દેશાભિમાનના ગીતો. ઉપરોક્ત કડીમાં કવિતા જેવું શું હશે તેજ મને સમજાતું નથી. હવે આજ દેશાભિમાન અને દેશ ભક્તિને લગતા “ગુર્જર મુસ્લિમ-સ્કુલ” ના શે’રો સાંભળો. આ શે’રો ફકત એકજ મુશાઈરામાં એકજ કડી પર લખેલી ગઝલોમાંથી જ લીધા છે. ગઝલમાં વિકાસને અવકાશ નથી. તેનું ક્ષેત્ર સંકુચિત છે; તેમાં ઇશકનાં ટાંખેલાં સિવાય બીજું લખાતું નથી એવી ટીકાઓ માટે સચોટ દલીલો આ રહી.

“શબોના ઢગ છે, બેકારોની જ્યાં ત્યાં હાર બાકી છે
હજુ જલીયાનવાલા પરની અશ્રુધાર બાકી છે”

“નઈમ”

“અરે કોણે કહ્યું નિષક્રિય છે માનસ ગુલામીનું
અમારા મુખમાં આઝાદીનો શબ્દોચ્ચાર બાકી છે.”

“અમીન” આઝાદ

“ગળે ફાંસી, કરે બેડી, પગે લોખંડની સાંકળ;
હજી શું કેં ગુલામોના જીવન-શૂંગાર બાકી છે ?

“મુસાબના”

“અમે હિન્દુ-મુસલમાનો ગુલામી શૂંખલા જુની;
ફગાવી ફેંકીએ એવો હૃદય ધબકાર બાકી છે.”

“બળદેવ”

“શહાદત વાટ પર વહેતી કફું છું ઉર-તમન્નાને;
હજી તરસી નિરાશાની છુરીની ધાર બાકી છે.

“સીરતી”

આ ઉપરાંત બીજા એવા અસંખ્ય શે’રો મળી આવશે જે ગઝલોના હોવા છતાં દેશ ભક્તિમાં તરબોળ છે.

ઉપરોક્ત આપેલા શે’રો “કારવાં” માસિકના બે ત્રણ અંકો અને “વતન” ના ઇદ-અંકમાંથી લીધેલા છે. ઉતાવળને લીધે બીજી શોધ કરી દ્રષ્ટાંતો આપી શક્યો નથી. ઉપરોક્ત શે’રોથી કલાદૃષ્ટિ અને સાહિત્ય-સૃષ્ટિ વિકૃત થતી હોય તો પ્રો. ત્રિવેદી સાહેબ બતાવે. આ દાખલાઓ પરજ નહિ “ગુર્જર મુસ્લિમ-સ્કુલ” ની પદ્ધતિએ લખાતી ગમે તે ગઝલમાંથી એવો એકાદ શે’ર પ્રોકેસર સાહેબ ટાંકી બતાવી પોતાની દલીલો સાબિત કરી આપે નહિ તો પોતાનાં વેણ પાછાં ખેંચે. એમાં જ તેમની, તેમના જ્ઞાનની અને વિવેચનની શોભા છે. એક વસ્તુ તો ઉઘાડી છે કે ધૂળ નાખે સૂર્ય ઢંકાતો નથી. ગઝલ-પ્રવૃત્તિએ ગુજરાતમાં પગલાં માંડ્યાં છે અને તેના રસથી ગુજરાતીઓને ઘેલા કર્યાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક દિવસ ગઝલ પોતાનું અબ્બેડ સ્થાન નક્કી કરી લેશે; અને દરેક

સાહિત્યિક બેઠકોમાં મુશાઈરો મોખરે રહેશે એ નક્કી થઈ ચૂક્યું છે.

ગઝલમાં આમ દરેક ભાવ અને રસનો સુમેળ હોવાને કારણે પ્રો. ત્રિવેદી સાહેબને તેમાં સાતત્ય જણાતું નથી. આ ટીકાનો જવાબ ગઝલના આંતર-સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરતાં મેં આપ્યો છે. થોડું વધારે કહી આ લેખ સંપૂર્ણ કરીશ.

ગઝલનું આંતર-સ્વરૂપ તો આપણે જાણી ગયા. પ્રેમ-પાત્રો સાથે વાતો કરવી. પછી ભલે તે પ્રિયતમ માનવદેહમાં કોઈ રૂપવતી હો, સૂફીઓના હૃદયમાં રહેલો ઇશ્વર હો, કે, દેશભક્તોના વિચારોમાં રમતી ભારત માતા હો. ભાવનાઓના ભર દરિયે, ઉર્મિઓના ઉછાળા પર, તરંગોની ધૂનમાં, વિહાર કરતો ગઝલકાર, પ્રકાશિત સૂર્ય-કિરણોમાં રમતા મોજાઓમાંથી ઉડતા પાણીના રંગીન બિન્દુઓ સમા શબ્દોમાં એક શે'ર લખે છે. આવા અસંખ્ય બિન્દુઓ એકઠા થઈ એક મેઘ ધનુષ્ય તૈયાર થાય છે તે ગઝલ. સાયન્સનિષ્ણાતો તેને મેઘ-ધનુષ કહે. પ્રેમીઓ તેને પ્રેમદાનો પાલવ સમજે; સુફીવાદીઓ ઇશ્વર સુધી પહોંચવાની નિસરણી જાણે અને દેશભક્તો દેશની આઝાદીની પતાકા સમજે ! કોઈ તેમાં સાત રંગ જોઈ તેમાં સાતત્ય ન હોવાની ટીકા કરે. વળી બીજું આ સાત રંગોના મિશ્રણથી એક સફેદ રંગ બને છે તે વક્રિયભવનથી સાબિત કરે. કેટલા ભિન્ન ભિન્ન પણ એકનિષ્ઠતા ભરેલા વિચારો.

વિવિધ રંગોથી રંગાએલા મેઘ-ધનુષ જેમ વિવિધ જણાતા શે'રોથી તૈયાર થતી ગઝલમાં શ્રીયુત ત્રિવેદીને વિચારોનું સાતત્ય જણાતું નથી. ગઝલના આંતર-સ્વરૂપ અને વિશેષમાં ગઝલના પ્રાણસમા-પ્રેમને જ્યારે તેઓ સમજી જશે ત્યારે આ ટીકાથી તેઓ આઘા ખસશે. કુદરતના દૃશ્યોથી ઘેલો બની જતો માનવી જે મેઘ-ધનુષ્ય જોઈ તેમાં તલ્લીન થઈ જાય છે; તેને ખેતરમાં કામ કરતો ગામડીયો “બાધા” ના નામથી નવાજે તેની સામે ચર્ચામાં કોણ ઉતરે ?

અગ્યાર, તેર, સત્તર કે જેથી વધારે શે'રોના સમુહથી બનેલી એક ગઝલ; હીરા, માણેક, મોતી વગેરે રત્નોથી તૈયાર કરેલી એક કિંમતી અને અનુપમ માલા સમાન છે. માળામાં વપરાએલો દરેક મણકો સ્વતંત્ર રીતે એક સંપૂર્ણ અને મૂલ્યવાન રત્ન છે. કોક ઉત્તમ કલાકાર રંગમાં જુદા જણાતા રત્નોને યોગ્ય રીતે ગોઠવી એક સુંદર હાર તૈયાર કરે છે; તેવી જ રીતે ગઝલનો પ્રત્યેક શે'ર, જે સ્વતંત્ર રીતે ભાવ અને શબ્દ રચના અને અર્થમાં સંપૂર્ણ હોય છે, એવા ભાષા અને ભાવનાના કિંમતી અનેક રત્નોને એક ગઝલકાર રદીફ રૂપી તાર કે દોરામાં પરોવી, દરેક રત્ન વચ્ચે કાફીયા રૂપિ નાના એક સરખા નંગ મૂકી, જે રત્ન માળા તૈયાર કરે છે તે ગઝલ. રત્ન-માળામાં જેટલું સાતત્ય હોય તેટલું જ

એક ગઝલ રૂપી માળામાં હોય છે જ.

બીજી કોઈ પણ કાવ્ય-રીતિમાં આ વિશિષ્ટતા હોતી નથી. આવા કાવ્યો એક ચોકઠા સમાન હોય છે. કાવ્યની જુદી જુદી કડીઓ આ ચોકઠાના અંગ કાવ્યથી તેમને જુદી કરો, અને તેમની ભાવના, ભાષા, ભાવાર્થ બધું મરી જવાનું. એક કડીને યાદ રાખવી હોય તો આખા કાવ્યને મોઢે કરે છૂટકો. છૂટી છવાઈ કઈ કડી જડી આવશે જે સંપૂર્ણ અને કાવ્યથી સ્વતંત્ર હોય છે. પણ આવી કડીઓને શોધવી તે ધૂળ ધોયા ધૂળમાંથી સોનું શોધે તેના કરતાં વધુ કઠીન છે.

દરેક કલાકારની ગોઠવણ જુદી હોય; દરેક પોતાના રત્ન જુદાં પસંદ કરે; તેવી જ રીતે દરેક ગઝલકાર પોતાના રંગ પોતાની શૈલી નક્કી કરી રાખે છે. ઉર્દૂ-ગઝલકારોના ત્રણ વર્ગો ઉપર જણાવ્યા તે ઉપરથી આ વધું સમજાશે. ગુજરાતી ગઝલકારો પણ એ નિયમ પાળે છે. ગઝલમાં ભાષાની ઝમક, શબ્દોની અનેરી રચના, ઉચ્ચ ભાવો અને તગજ્જુલ સાથે ભાષાની સરળતા અને પ્રેમમય ગઝલો જોવી હોય તો ગઝલ સમ્રાટ શયદાની ગઝલો જોવી પડશે.

“એ આવે છે, એ આવે છે, અરે આવ્યા ! અરે આવ્યા !

જરા યમદૂત ધીરજ ધર હવે પળવાર બાકી છે.

તમારા સમ કદિ પણ હું તમારા સમ નથી ખાતો

તમારા સમ તમારો બસ મને આધાર બાકી છે.”

આ તો એક જ ગઝલમાં બે શે'ર છે. શયદાની દરેક ગઝલમાં આવા શે'રો વધુ પડતા જડી આવશે. શયદા ની ગઝલોમાં ભરેલા આ તગજ્જુલના કારણે જ અમે તેમને ગઝલ સમ્રાટ કહીએ છીએ.

ગઝલોમાં શુષ્ક સુફીવાદ નિહાળવો હોય તો “નસીમ” ને વાંચો.

“નિસર્ગી બીન છે મારી હૃદય ગીતો ગહન ગાયે

કદી ઉર્મિથી લય ઉઠે, કદી લય ઉઠે-રૂદનથી.

જ્યોતિનાં બિન્દુ જામી બની ગઈ કિરણ કળી;

ધારણ કર્યું પ્રણય રસે વહીને જીવન નવું.”

આ શે'રોમાં ઉચ્ચ વિચારો સાથે ભાષાનો દબદબો, ગૌરવ અને પ્રભાવ છે.

સુફીવાદ જેવા શુષ્ક વિષયને તગજ્જુલની ભાષામાં રજુ કરવા માટે “ઘાયલ”

એક્કા છે.

“નામ છે નામ ખાલી જીવનનું;
ક્યાં જીવન જેવું કે જીવનમાં છે.
દૂર બેઠો છું જગતથી દિલ નથી, દુન્યા નથી;
કોઈ આણીપા નથી કે કોઈ ઓલીપા નથી.”

આ શે'રો તો તેમની ઘણી પેહલાં લખોલી ગઝલોમાંની છે. આજે ગુજરાતીનો આ શાઈર સુફીવાદમાં એટલો આગળ વધ્યો છ કે ઉર્દૂ-સાહિત્યના એક ઉત્તમ ગઝલકારની તોલે એ પહોંચી ગયો છે.

જીવનમાં નિત્ય બનતા બનાવોને ઉપાડી તેની સાથે તગઝજુલ અને સુફીવાદ જેવા ઉચ્ચ વિચારોનો મેળ મેળવવો એવી એક નવી કેડી પાડનારા ‘મરીઝ’ ના શે'રો જીવનમાં ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે.

“મારી કિસ્મત તારા હાથોમાં રહી;
મારા હાથોમાં ફક્ત રેખાજ છે.”

ક્રાંતિવાદ અને દેશભક્તિનું ખરૂં સ્વરૂપ, તગઝજુલનો રંગ જાળવી રાખી “સીરતી” અને “અમીન” સરસ રીતે અદા કરી જાય છે.

“ભોગ, સેવા, સહન, મનન, ચિંતન;
મુજ જતન એજ પંજતનમાં છે.”

‘સીરતી’

“ગુલામી નગ્નતા, કંગાલિયત ને ભૂખના ભડકા;
વરસતા મેઘમાં પણ ધીકતા અંગાર બાકી છે.”

‘અમીન’

દેશને કટાક્ષ સાથે મેણાં મારી દેશ-વાસીઓને તેમની ગુલામીને પડતી અવદશાનું ભાન “બેકાર” “આસી” અને “શેખચલ્લી” સચોટ રીતે ગઝલોમાં કરાવી જાય છે.

“ગુલામ માનસોને એ કદી સમજાય નહિ;
સિંહ ભૂખે મરે પણ ઘાસ કદી ખાય નહિ !”

‘બેકાર’

“ચઢ્યો કાલે સિવિલ મેરેજનો
આજે વરઘોડો ને સેશનમાં છે”

“આસી”

“એકમાં બળ હોય તો લાખો ઉપર ફાવી શકે
એક ચીણગારી તો આખો દેશ સળગાવી શકે !”

‘શેખચલ્લી’

આ બધા વિવિધ રંગો જુદા જુદા શાઈરોના સાથે હોવા છતાં દરેક પોતાની શૈલી અને રંગને વળગી રહે છે ને દરેક પોતાની ગઝલમાં પોતાની પદ્ધતિએ વિચારોનું સાતત્ય જાળવી રાખે છે. હા, એવા ગઝલકારો પણ છે જે કોઈપણ એક રંગ કે શૈલી પર કાયમ રહેતા નથી. તેમની ગઝલો વિચારો અને ભાષાનાં કચુંબર જેવી હોય છે પણ એવી વ્યક્તિઓ કયા સાહિત્યમાં નથી હોતી ?

“ગઝલ અને તેના ખરા સ્વરૂપ” ની આટલી ઝાંખી આખ્યા પછી હું આપની રૂખસદ માગું છું. આ લેખ સંપૂર્ણ નથી; લખતી વખતે જેટલી દલીલો અને વાતો યાદ આવી તે ટાંકી દીધી છે. વસ્સલામ

(મહાગુજરાતની ગઝલોમાંથી સાભાર)

કવિતા અને કવિતાનું ધોરણ

- સાબિર વટવા

હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચલિત ભાષાઓ, ઉર્દૂ, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી ઇત્યાદિના કાવ્ય સાહિત્ય કરતાં ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય જોઈએ તેટલું વિકાસ પામ્યું નથી, એ વાત નિર્વિવાદ છે. એણે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ તો દૂર રહી, હજી રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પણ મેળવી હોય તેવું આપણી જાણમાં નથી. ઉર્દૂ, બંગાળી, અને મરાઠી કાવ્ય સાહિત્યનાં ગુજરાતીમાં ભાષાન્તરો અને રૂપાન્તરો ગુજરાતીમાં થયાના અનેક દાખલાઓ છે. પરંતુ એવીજ કો દેશીય ભાષામાં ગુજરાતી કાવ્યોનાં રૂપાન્તરો કે ભાષાન્તરો થયાનો દાખલો જવલ્લેજ મળી આવે છે. ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિના આરિસામાં જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યે કો આકર્ષક ભૂમિકા સર કરી નથી. જ્યારે ગુજરાતી પાસે એની ભાષાના વિદ્વાનો, અને વિચારકોની ખોટ નથી. છતાં એની આ પાંગળી દશા કયા કારણો પર અવલંબિત છે તે શોધવું આવશ્યક થઈ પડે છે. ગુજરાત પાસે ઉર્મિ નથી ? ભાવના નથી ? ભાષા નથી ? વર્ણનની પ્રતિભા નથી ? જ્યારે આ સઘળુંય છે તો પછી કઈ વસ્તુની ખોટ છે કે જેણે ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યને રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિથી પણ વંચિત રાખ્યું છે ?

કહેવાય છે કે, ગુજરાતી ભાષા, વાડાનું બંધિત છે. ‘શું શાં પૈસા ચાર’ જેવી કહેવત એને લાગુ પાડવામાં આવી છે. એ કારણ અને ખોટ અમુક અંશે માની લઈએ તો પણ વિચાર કરતાં દેખાઈ આવે છે કે, મરાઠી ભાષા, અને બંગાળી ભાષા પણ એવીજ વાડાનું બંધિત છે. કોઈ કહી દેશે કે, ગુજરાતી ભાષામાં એવો જોખમદાર પ્રવાહ નથી. આજથી ત્રણ ચાર દાયકા ઉપર કદાચ તેમ નહિ હોય, પરંતુ આજે તો કોઈ પણ ભાષાનો અભ્યાસી જોઈ શકે છે કે, ગુજરાતી ભાષા પ્રવાહ, અને વર્ણન શૈલીમાં હિંદની અન્ય ભાષાઓના મુકાબલે ઉભી રહી શકે તેટલી પ્રગતિ સાધી શકી છે. આ દાવાની દલીલ માટે વર્તમાનપત્રો, અને અન્ય ગુજરાતી સાહિત્યક કૃતિઓ સર્વ રજુ કરી શકાય તેમ છે.

એક બીજી વાત પણ ધ્યાન ખેંચે છે, ધારો કે, ગુજરાતી ભાષાના વાંચક વર્ગની ઉણપ પણ એનું કારણ હોય; ના, પણ તેમ નથી. ગુજરાતી ભાષા પણ અન્ય પ્રાંતિય ભાષાઓ જેટલીજ બલકે તેમનાથી પણ વધારે વંચાય છે, લખાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતા વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, અને પુસ્તકોની યાદી તપાસીએ તો આપણને આ વાતની પણ ખાત્રી થઈ જશે કે, બંગાળી તેમજ મરાઠી ભાષા કરતાં ગુજરાતી ભાષા સંતોષ લઈ શકાય તેટલી હદે વંચાય છે અને લખાય છે.

૬૬ દિવંગત મુ. શ્રી જયોતિન્દ્ર દવેએ મને ગઝલ ઉપરાંત ગીત, વૃત્તબદ્ધકાવ્યો, માત્રામેળ કાવ્યો લખવા સુચવેલું. ઉમાશંકર જોશી એ તા. ૨૨-૬-૧૯૫૮ના રોજ ‘બૃહદ્દિગ્ગણ’ની બક્ષિશથી નવાજ્યો. હું તે વાંચી ગયો પણ મારી માટી ગઝલથી એવી ઘડાઈ ગઈ હતી કે બીજો પ્રકાર ખેડી શક્યો નહીં, જેનો મને લગરીકે ખેદ નથી, કારણ કે અન્ય કાવ્ય પ્રકારની સમાંતર ગર્વભેર ઊભી રહે તેવી ગઝલ લખી છે. મારી ગઝલ મારાં ગીત છે, મારાં નાટકો છે, મારાં છંદો છે, અરે ! મારું સર્વસ્વ છે. ટૂંકમાં, ગઝલને લીધે જ મારું અસ્તિત્વ છે ને મારા અસ્તિત્વ દ્વારા મારી ગઝલનું અસ્તિત્વ છે. તેના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા હું અર્ધી સદી પર્યંત ઝઝૂમ્યો છું - ઝઝૂમી રહ્યો છું અને જીવીશ ત્યાં સુધી ઝઝૂમતો રહીશ. ૭ ૭

-અમૃત ઘાયલ

(‘આઠો જન્મ ખુમારી’માં સમાવિષ્ટ અમૃત ઘાયલે ‘ગોપીવશ ભગવાન’ શીર્ષકથી વ્યક્ત કરેલી કેફિયતમાંથી સાભાર.)

ઉપર વર્ણવ્યા તેવા કેટલાંક કારણો ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યની રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ માટે બાધક નથી જ એ વાત નિર્વિવાદ છે. છતાં પણ ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યની રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ માટે બાધક એવાં કેટલાંક કારણો છે જ એ માનવું જ પડે છે.

એક કારણ તરીકે કહીએ કે ગુજરાતી કવિ પાસે પોતાના માલની ફાંકડી રજુઆત નથી. તો તે પણ અમૂક અંશે ખોટું નથી. તેમજ કહેવામાં આવ કે, ગુજરાતી કવિઓની વાડાબંધીઓની આ મોકાણ છે; તો તે પણ સાવ કાઢી નાખવા જેવી વાત નથી. તમો અમૂક સામયિકો, વર્તમાનપત્રો, અને પ્રકાશન સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રગટતા કાવ્ય સાહિત્યને અવલોકો તો સ્પષ્ટ થશે કે, કેટલાંક ચાલ્યા આવતાં નામો સિવાય જાણે તેમને અન્ય કોઈથી કંઈજ લાગતું વળગતું નથી. મને કહેવા દો કે, આપણી આજ મનોદશાએ ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યની ભારે દુર્દશા કરી છે.

આ, અને આવાં કારણો કંઈ મુખ્ય કારણ ન લેખી શકાય, બંગાળી અને મરાઠી ઇત્યાદી ભાષાના કાવ્ય સાહિત્યને પણ આવા કારણો વળગેલાં છે. છતાં તેમને રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામતાં તે કારણો રોકી શક્યાં નથી; તો પછી ગુજરાતી કવિતાને જ રોકી રહે તે માનવા માટે તૈયાર થઈ જવું તે જરા વિચારવા જેવું રહે છે. અલખત એવુંજ કંઈક હોવું જોઈએ કે જે હિંદના બીજી ભાષાઓના કાવ્ય સાહિત્યને લાગતું ન હોય અને તે માત્ર ગુજરાતીજ કાવ્ય સાહિત્યને લાગુ પડતું હોય.

બેશક, ગુજરાતી કવિતામાં કવિતાનું ધોરણ નથી. એટલે કે, હજી ગુજરાત કવિતાના ખરા હાર્દને પકડી શક્યું નથી. એણે શાસ્ત્રીયતાના, ભાષાંબરના, નિત નવા પ્રયોગોનાં આજ દીન સુધી ચીંથરાં ફાડયાં છે, એમ કહેવામાં હું ગુજરાતને અન્યાય કરતો હોઉં તો તે ક્ષમા કરે. અનુકરણ અને અનુસરણ વાસી પ્રસાદી તરીકે ભલે એણે સોનેટની ચાલ ચાલી નાખી હોય, નવોત્પાદનની ચકચકતી તસ્વીર તરીકે, પૃથ્વી અને મિશ્રોપજ્ઞતિનાં પોલા વાંસાવાળી ચૂડેલો નામની મૂકી હોવા છતાં એના આ પ્રયોગો અને મંથનો ‘પરપ્રાંતિય’ આકર્ષણ જન્માવી શક્યાં નથી. બલકે, ખુદ ગુજરાતમાંજ ગુજરાતી કવિતા તરફ જનતાની સૂગ અને ધૃણા જન્માવી શક્યાં છે. ગુજરાતની આવી કવિતાઓ આજે કોઈ ગાતું નથી, કોઈ સંભારતું નથી, મનના વિલાસ માટે, કે સાહિત્ય ભૂખમાં ગમે તેવું જમી પેટ ભરી લેવાની ઢબે વાંચી ફેંકી દે છે. એને કોઈ વર્ણવતું કે ચર્ચવતું નથી. કારણ એમાં કવિતાનો ઉદ્દેશ અને ધોરણજ નથી. કાં તો માત્ર વર્ણનજ વર્ણન છે. ક્યાં ઉપદેશ અને ભાષાંબરનાં ભારે પાણાઓ છે. જે જનતાના હૃદયમાં પુષ્પોની જેમ વસી જવા કરતાં, જનતાનું માથું ફોડવામાં અને ભેજું પકવવામાંજ કામ આવે તેમ છે. જનતા

પોતાનું માથું ફોડાવવા અને ભેજું પકવવા માગતી નથી.

ત્યારે, એકજ વાત વિચારવાની રહે છે. કવિતાનું હાર્દ અને ધોરણ છે શું ? એના બંધારણની સુંદરતા અને સુઘડતા તેમજ વર્ણન અને શૈલીમાં રહેલું ગૂઢ તત્ત્વજ અને માનવતાના શિષ્ટ ઘડતરનો ઉદ્દેશજ સઘળી વાસ્તવિકતાઓ અને મૌલિકતાઓનું ચિત્રણ એજ કવિતાનું હાર્દ અને ધોરણ છે. આપણી ઇંદોબ્ધ કવિતા એ હાર્દ અને ધોરણને પકડી શકી નથી. આપણા પીંગળશાસ્ત્રે કવિતાને કવિતા કહેવા દીધી નથી. આપણે ભાષાંનું ખૂબ ખૂબ રોકાણ કર્યું છે. કવિતા દ્વારા આપણે ભાષાને વિકસાવી જાણી છે. ભાષા દ્વારા કવિતાના વિકાસની કાળજી રાખી નથી.

ત્યારે બંગાળી, અને મરાઠી ઇત્યાદિ ભાષાઓમાં બંધારણની પુરાણી ધરોને પુરી અવનવા હૃદયંગમ પ્રયોગો દ્વારા કવિતાને માનવતાથી સ્પર્શતી બનાવાઈ છે. આપણે પણ આપણને અનુકુળ એવી બંધારણીય તર્જો, અને મેળો દ્વારા કવિતાના ધોરણને અપનાવીશું ત્યારે ખચિત ગુજરાતી કવિતા પણ હિંદ વ્યાપી કવિતા બનશે.

ધોરણને જાણવા માટે આપણે જરા પૂર્વ પશ્ચિમના વિચારકો અને વિવેચકોનાં વિચારો તપાસીએ કે તેઓ કવિતાને ક્યા ધોરણે મૂલવે છે. કવિતા માટેના આ નીચે દર્શાવું છું તે મંતવ્યો આપણને ગઝલની જુદી જુદી બેહરો, અને પ્રયોગો દ્વારા સાંપડી શકે તેમ છે. ગઝલ વિષેની તે પુરાણી માન્યતા કે એ સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કરવાની ઢબ છે, એમાં આજે કોઈ પણ માનતું નથી. કદાચ સેંકડો વર્ષ ઉપર એની ઉત્પત્તિ એ રીતે થઈ હોય પરંતુ આજની ગઝલ માટે સ્વીકૃત બેહરો જ હિંદની જુદી જુદી ભાષામાં કાવ્ય સાહિત્ય માટે પ્રયોગાય છે તે નિર્વિવાદ છે. મહારા આ શબ્દોચ્ચાર સામે જેને વાંધો હોય તે મરાઠી, હિંદી, બંગાળી ઇત્યાદી કાવ્ય સાહિત્યનું ધોરણ અને બંધારણ તપાસે કે તે કોનાથી મેળ ખાય છે.

હવે આ લેખને થોડાક પૂર્વ પશ્ચિમના વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો ટાંકી પુરો કરીશ. અને ભવિષ્યમાં ઇન્શાઅલ્લાહ બતાવીશ કે આજના ગુજરાતી ગઝલ કાવ્યોમાં કવિતા વિષેનું એ હાર્દ અને ધોરણ ગુજરાતની કવિતાઓના મુકાબલે ગઝલ પ્રથામાં વધુ હદ સુધી જળવાય છે.

માનવ કેળવણી માટેના વિચારકો તો એકમત છે, તેઓ શિષ્ટતાનું ધોરણ, આત્મનું પોષણ અને શુદ્ધિકરણ, તેમજ સ્વભાવની ખીલવણીને શિક્ષણનું ગૂઢ તત્ત્વ લેખે છે. અને માને છે કે, ઉપરોક્ત વસ્તુઓ માટે મુખ્ય ભાગ કવિતા ભજવી શકે છે.

કવિ બનાવો અને અનુભવોનો પૃથકકરણકાર હોવો જોઈએ, પદાર્થનું મિશ્રણ

(શબ્દચિત્ર) તે કવિતાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. સ્વાનુભવની ભૂમિકામાંથી ફલીત થતાં સિદ્ધાંતો અને સુત્રોનું હૃદયંગમ ઉચ્ચારણને કવિતામાં મુખ્ય સ્થાન છે.

કવિતા એ કંઈ નરી વાસ્તવિકતાનું જ નામ નથી, પરંતુ વસ્તુને વિચારોના શૃંગારો અને ઉપમાઓના આભૂષણોથી દીપાવી રજુ કરવાની ઢબ એનું ખાસ લક્ષણ છે. ભાષાનું ઘર કે, વૈયાકરણ દ્વારા વિચારોને નિરસતાની હદે લઈ જતી રચના કરતાં સરળ અને સાદી, સચોટ અને સુરસ શૈલીમાંની કવિતા વધુ શોભે છે.

મેથ્યુઆર્નોલ્ડ પછી કવિતાને જીવનની સુધારણા, અને વિચારણા, તેમજ વર્ણનાવલી માનવાના વિચારો વધુ પ્રમાણમાં ફેલાતા ગયા.

કવિતા એના સ્વભાવમાં જ કામ, સમાજ અને દેશના વાતાવરણનું દર્પણ છે. કવિના હૃદયમાં કવિતાનો જન્મ ત્યારે થાય છે; જ્યારે એનામાં વિચારો અને ભાવનાઓ બંને જાગૃત હોય. કવિ ક્યારેક એ બંનેને ઢંઢોળી ઢંઢોળીને જગાવી શકે છે.

બેકન કહે છે કે, કવિતા જીવનનું એક સૌંદર્ય નિર્જર વર્ણન જ છે. ભલે પછી તે નરી કલ્પનાજ કલ્પના હોય.

મેથ્યુઆર્નોલ્ડ કહે છે કે, કવિની કમાલ એની ભાવના સૃષ્ટિનાં સર્જનમાં રહેલી છે. સ્પષ્ટ થાય છે કે, કવિતા બનાવો અને વર્ણનની શબ્દશઃ વાસ્તવિકતાનું નામ નથી, પરંતુ બનાવોના વર્ણનની ભાવવાહી અને ઉર્મિપ્રધાન શબ્દાવલિની સુંદર માળાનું નામ છે.

કવિતાને માત્ર પદાર્થનું કે બનાવનું ચિત્રણ માનવું ભૂલભર્યું છે. બનાવ કે પદાર્થાવલોકન દ્વારા હૃદયમાં આનંદ, વિષાદ, આશા, નિરાશા, આશ્ચર્ય અને ઐશ્વર્યનાં જે ભાવો માનવહૃદયમાં જન્મે તેનું સચોટ વર્ણન તેજ કવિતા છે.

‘કવિતા પ્રાસાનુપ્રાસ ગ્રાહી વર્ણન છે. તે કળાત્મક રીતે બુદ્ધિ અને વિચારોને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે સાંધી આપે છે. ડો. જોનસન.

‘કવિતા, સાહિત્યનો એક ઉચિત પ્રકાર છે. એનો એક માત્ર ઉદ્દેશ ઉર્મિ છાયા. (છાંચડો છે.) નરી સત્યતા નથી.’ કાર્લ.

‘કવિતા-સત્ય, સૌંદર્ય, અને કુદરત સાથે પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર છે. એને વિચારો, અને ભાવનાઓની રંગ લહેરીઓથી આંકવામાં આવે છે. એની ભાષામાં માપ અને મેળ જાળવવામાં આવે છે.’ લોહ્ટનું પુસ્તક મેજનેશ એન્ડ ફ્યાન્સ.

‘કવિતા-શબ્દોના વપરાશનું નામ છે. એવો વપરાશ કે જેનાથી સાંભળનાર ઉપર

અસર થઈ જાય. ચિત્રકાર રંગના વપરાશથી જે કાર્ય કરે છે તે કાર્ય શબ્દો દ્વારા સંપૂર્ણ કરી આપવાનું નામ કવિતા છે.’ એન એસે ઓન, મિલ્ટન.

‘કવિતા-કોઈ બનાવ અગર દ્રશ્યને સચોટ, સૂરેખ, અને અસરભર્યા શબ્દોમાં વર્ણન કરવાનું નામ છે.’ પોએટ્રી ઇન જનરલ.

વિચારોની ભાષાનું નામ છે.’ શૈલી-એ ડિકેન્સ ઓફ પોએટ્રી.

‘માન અને કુદરતી પ્રતિષ્ઠાપનું નામ કવિતા છે. કવિતા-રોકી ન રોકાય તેવી ઉર્મિઓનું છલકાઈ પડવું છે.’ વર્ડઝવર્થ, લીરીકલ બ્યાલ્ડસ.

કવિતા જીવનની વિવેચના છે. અમુક સિદ્ધાંતો નીચે કે જે, કવિતા સાથેની વફાદારી અને કવિતાના સૌંદર્ય ઘડતર માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યાં છે ! મેથ્યુ આર્નોલ્ડ સ્ટડી ઓફ પોએટ્રી.

‘ગાતા વિચારોનું નામ કવિતા છે.’ કાર્લાઈલ.

કવિતાનો સાક્ષાત્કાર શબ્દો છે. અને તે સૌંદર્ય તરસી આંખોમાંથી જન્મે છે. એડગર એલન પો. પોએટીક પ્રિન્સીપલ.

કવિતા-જીવનના વળાંકોનું નામ છે. તે અમારા કલ્પિત જગતના પદાર્થો, ભાવનાઓ, અને વિચારોની શબ્દાવલિ છે. આલફ્રેડ ઓસ્ટન, હ્યુમન ટ્રેજેડી.

કવિતા સપ્રમાણ અને સુમેળ વિચારોની ભાષા છે. જે સ્વભાવ, પરિસ્થિતિ, વિચારો, ભાવનાઓ, અને જીવનના ભિતરને પ્રત્યક્ષ કહે છે. એ. સી. સ્ટોડમેન, નેચર એન્ડ એ લીમેન્ટ ઓફ પોએટ્રી.

ગઝલમાં 'તગઝુલ' : વિવાદનો ઉકેલ

- શકીલ કાદરી

ગુજરાતી ગઝલવિવેચન ક્ષેત્રે ૧૯૮૦ પછી 'તગઝુલ' એટલે શું ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરો 'અંધહસ્તિન્યાય' જેવા મળતા રહ્યા છે. ઉર્દૂવિવેચનમાં અતિ મહત્વની અને પ્રચલિત આ પરિભાષાના ગુજરાતી વિવેચનમાં ઉર્દૂ વિવેચનાના સંદર્ભ વિના કરવામાં આવેલા અર્થઘટનના કારણે તે ગુંચવાડા ભરી બની જવા પામી છે. આ ગુંચ ઉકેલવા માટે સૌ પ્રથમ 'તગઝુલ' શબ્દના શબ્દકોશીય અર્થની સમજ વિકસેલી હોય એ આવશ્યક છે. 'તગઝુલ' શબ્દના મૂળ 'ગઝલ' શબ્દમાં રહેલા છે. 'તગઝુલ' શબ્દનો કોશગત અર્થ થાય છે. **'To hold amorous talks with (lover's), Eroticverses.'**^૧ ઉર્દૂના વિવિધ શબ્દકોશોમાં તેના અર્થ 'ગઝલનો રંગ અને 'ગઝલીયત' આપવામાં આવ્યા છે. મૌલવી નરુલ હસન તેનો સામાન્ય અર્થ, 'ગઝલ કહેવી', 'પ્રેમના વિષયોનું વર્ણન કરવું' એવો આપે છે.^૨ 'ફિરોઝુલ લુગાત'ના સંપાદક મૌલવી ફિરોઝઉદ્દીને પણ તેના અર્થ, 'પ્રેમવિષયક વર્ણન' અને 'ગઝલ કહેવી' એવા જ આપ્યા છે.^૩ ઉર્દૂ-સાહિત્ય અકાદમી ગુજરાત દ્વારા પ્રકાશિત 'ઉર્દૂ-ગુજરાતી શબ્દ કોશ', 'તગઝુલ' નો અર્થ 'ગઝલનો રંગ' અને 'ગઝલરસની જમાવટ' એવા આપે છે.^૪ અરબી ભાષાના શ્રદ્ધેય શબ્દકોશ 'મિસ્બાહુલ લુગાતે' તેનો અર્થ 'કોઈપણ પ્રકારની અવઢવ વિના ઇશ્કબાજી કરવી' એવો આપ્યો છે.^૫ જ્યારે અરબીના બીજા એક કોશમાં તેનો અર્થ 'અલ મિસ્બાહુલ લુગાત' ને અનુરૂપ અપાયો છે.^૬ આ બધાં જ અર્થ દષ્ટિ સમક્ષ રાખતાં એક સામાન્ય મત એ બંધાય છે કે 'તગઝુલ' શબ્દનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ રીતે 'ગઝલ' સાથે છે.

'ગઝલ' અને 'તગઝુલ' એ બંને શબ્દોમાં 'પ્રિયતમા સાથેની વાતચીતનો સંદર્ભ રહેલો છે. ગઝલનો સામાન્ય અર્થ **'The talk, actions and circumstances, occurring between lover and object of love'** થાય છે.^૭ 'તગઝુલ' નો અર્થ તેનો સમાનાર્થી છે. 'ગઝલ' અને 'તગઝુલ' સાથે સંબંધિત એક અન્ય શબ્દ 'મુગાઝલા' છે. 'શેઅર' પરથી 'શાઈર' અને તેના પરથી 'મુશાઈરા' શબ્દ બને છે તેમ, 'ગઝલ' પરથી 'મુગાઝલા' શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે, 'મુગાઝલા'નો અર્થ થાય છે. **'Talked with her, in amatory and enticing manner, to flirt, to taked with beloved.'**^૮ આમ, આ

૬૬ ગઝલથી મને મહોબત છે. ૧૯૫૦ની આસપાસ એનો હાથ ઝાલ્યો હતો, આજે ય એ સંબંધ અકબંધ છે. બજારુ વહેવાર, જે કેટલાક શાયરો કરે છે, હું કરતો નથી. પ્રેમ એટલે પ્રેમ, અને ગઝલનું ખેડાણ, એના નિયમોની અદબ જાળવીને કરતો રહ્યો છું. રિવાયતને ય ખુશ રાખી છે તો આધુનિકતાને ય પંપાળી છે. હું જાણું છું કે તગઝુલ' એ ગઝલનો પ્રાણ છે. એની, ગઝલના નિયમોની અવગણના કરીને લખાતી કોઈ પણ કૃતિ ગઝલ હોઈ શકતી નથી. ગુજરાતમાં એવા કરતબો થતાં રહે છે. કેટલાક શાયરો સોનેટ ગઝલ, હાઈકુ ગઝલ જેવું લખી નાંખે છે અને જાણે સુપર તોપ ન ફોડી નાંખી હોય એમ ઝેંઠતા ફરે છે. - એનાથી ગઝલ સાહિત્યને કશો લાભ થઈ શકતો નથી. અલબત્ત, નવોદિતો ગુમરાહ જરૂર થઈ શકે છે. ૭ ૭

- દીપક બારડોલીકર

('કુલિયાતે દીપક' - દીપક બારડોલીકરના તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલા સમગ્ર કાવ્ય સર્જનના ચયનમાંથી સાભાર.)

તમામ શબ્દો અને તેના અર્થોની સમજ કેળવ્યા વિના ‘તગ્જ્જુલ’ પરિભાષાની ચર્ચા કરવામાં આવે ત્યારે ગુંચ ઊભી થવાની શક્યતાઓ ઊભી થાય છે. ગુજરાતી ગઝલવિવેચન ક્ષેત્રે ૧૯૮૦ પછીના સમયમાં આવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું હતું. આમ થવા પાછળના કારણોમાં ‘આધુનિક કાળ’ પૂર્વે ઉર્દૂ આધારીત કરાયેલી વિવેચનાને પ્રસિધ્ધિ નહીં આપવાનું આધુનિકો અને તેમના સમર્થક ગઝલકારોનું વલણ જવાબદાર હતું જ્યારે બીજી તરફ ઇર્ષાણુ વૃત્તિ અને અન્ય વિવેચકોને હાંસિયામાં ય સ્થાન નહીં આપવાની વૃત્તિ જવાબદાર હતી. આવા સર્જક-વિવેચકોના ખભે ચઢીને આગળ આવેલા સર્જકો અને વિવેચકોએ પરંપરાના વિવેચનને અનેક પ્રકારના કાવાદાવાઓ સાથે અંધકારની ખીણમાં ધકેલી દેવાના પ્રયાસો કર્યા. ‘અરૂઝ’ થી ‘એલજી’ ધરાવનાર વર્ગે પણ કયાંક કયાંક તેની ભૂમિકા ભજવી. પરંતુ ગઝલને ‘અરૂઝ’ વિના ચાલ્યું નથી અને ચાલવાનું પણ નથી. ‘અરૂઝ’ નો પાલવ ગુજરાતી ગઝલકારોએ છોડવાનો પ્રયાસ કરતાં વિવેચનમાં પરિભાષાની આવી સમસ્યાઓ ઊભી થવા પામી છે. પરિણામે મુસાફિર પાલનપુરીએ લખ્યું હતું.

“વિવેચકોની દિશા શૂન્ય ખેંચતાણોથી
ગઝલની ચૂંદડી ચારે તરફથી ફાટી છે.”

પરંતુ, આવી પરિસ્થિતિ સદાકાળ રહેતી નથી. મુસાફિર પાલનપુરીના એક શેઅરમાં આ અંગે આશાવાદ વ્યક્ત કરાયો હતો.

“જે સત્ય મુસાફિર નક્કર છે પ્રકટે છે સદા ધીરે ધીરે
વંટોળની પેઠે વિકસે એ સમજી લો નર્ચું જૂઠાણું છે.”

‘તગ્જ્જુલ’ના પારિભાષિક અર્થના સંદર્ભમાં જે ગુંચવણો ઊભી થવા પામી તેની પાછળ અનેક કારણો જવાબદાર છે. વાસ્તવમાં સામાન્ય અર્થમાંથી આ શબ્દ પારિભાષિક અર્થ ધરાવતો બન્યો છે. તે પારિભાષિક બનતાં તેનો ‘અર્થવિસ્તાર’ થવા પામ્યો, અને તે ‘શેઅર’ની વિશેષતાને પ્રકટ કરતો બની ગયો. ઉર્દૂમાં તો પરંપરાથી અનેક પુસ્તકોમાં આ પરિભાષા જોવા મળે છે. ગુજરાતી ગઝલવિવેચનને ઐતિહાસિક સંદર્ભે જોતાં ‘તગ્જ્જુલ’ શબ્દનો સૌ પ્રથમ ઉપયોગ ગઝલવિવેચનમાં અમૃત ઘાયલે પોતાની પ્રથમ ગઝલ મઠારવા (ઇસ્લાહ કરવા) માટે જેમને મોકલી હતી એવા મૂળ વડોદરાના પરંતુ પાછળથી વિદેશમાં સ્થાયી થઈ ગયેલા અસર સાલેરીએ કર્યો હતો. ગુજરાતીમાં સૌથી પહેલા એમણે ‘તગ્જ્જુલ’ શબ્દનો ‘પ્રેમરસ’ એવો પર્યાય આપી નોંધ્યું હતું, “પ્રેમરસ પર કેન્દ્રિત થયેલા કાવ્યને ગઝલ, અને ગઝલમાં આવેલા પ્રેમરસને

‘તગ્જ્જુલ’ કહેવામાં આવે છે. આજે જ્યારે ઉર્દૂ કાવ્ય સાહિત્યનો કોઈ બંડખોર શાયર ગઝલમાં પ્રેમ-રસ સિવાય બીજી કોઈ ભાવના પ્રદર્શિત કરી એકાદ શે’ર લખી નાંખે ત્યારે પુરાણિક ગઝલ ઉસ્તાદો તેમાં ‘તગ્જ્જુલ’ ન હોવાનું જણાવી તેને ગઝલ શે’ર માનવા ઇન્કાર કરે છે.”^૯ આમ ૧૯૪૫માં ગુજરાતી ગઝલવિવેચન ક્ષેત્રે આ પરિભાષાનો સૌ પ્રથમ ઉપયોગ થયો હતો.

અસર સાલેરી પછી શૂન્ય પાલનપુરી એ શેઅરના રંગોના સંદર્ભમાં ૧૯૬૧-૬૨માં ‘તગ્જ્જુલ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરી તેનો ‘પ્રેમ-લક્ષી’ એવો પર્યાય આપ્યો હતો. તેમણે એ સંદર્ભમાં લખ્યું હતું કે, “પ્રેમલક્ષી (શેઅર)ને કાવ્યશાસ્ત્રમાં ‘તગ્જ્જુલ’ કહેવામાં આવે છે. ‘તગ્જ્જુલ’ શબ્દ મૂળ ‘ગઝલ’ શબ્દ પરથી ઉદ્ભવ્યો છે. એના પરથી એવી વાતચીતને ‘મુગાઝલા’ કહેવાનો રિવાજ અરબીમાં હતો.”^{૧૦} આમ, શૂન્ય પાલનપુરીએ યોગ્ય રીતે જ ‘ગઝલ’, ‘તગ્જ્જુલ’ અને ‘મુગાઝલા’ને એક બીજા સાથે સાંકળી લીધા હતા. શૂન્ય પાલનપુરીની આ વિચારણા તરફ ૧૯૮૦ પછી ચર્ચા કરનાર ગઝલ વિવેચકોમાંના કેટલાકે લક્ષ આપ્યું નહીં પરિણામે તેમણે ‘તગ્જ્જુલ’ પરિભાષાને સમજવામાં ગોટાળા કર્યા જેને કારણે ‘મિઝાજ’ શબ્દના સંદર્ભમાં પણ બિન જરૂરી ‘ચકલા ચૂંથણ’ ક્રિયાઓ થઈ. શૂન્ય પાલનપુરી એ તેમની ‘મતિ-ગતિ’ અનુસાર ‘તગ્જ્જુલ’ પરિભાષાનું વિશ્લેષણ કર્યું હતું. એ સંદર્ભમાં વધુમાં તેમણે નોંધ્યું હતું કે, “શરૂઆતમાં ‘ગઝલ’ માં પ્રેમલક્ષી ભાવનાઓ અને વિચારોને જ સ્થાન આપવામાં આવતું. ગઝલ લખનાર એક પ્રેમીની અદાથી પોતાના પ્રેમના ભાવો વ્યક્ત કરતો. કદી કદી એ પ્રિયાના વખાણ પણ કરતો, કદી એનાંથી રિસામણાં લેતો, કદી વિનવતો, વિરહની વ્યથાઓ અને મિલનના ખવાબોમાં અટવાઈને એ પોતાની ગઝલોમાં અવનવાં ગુલ ખિલવતો. એ રંગમાં રંગાયેલા તમામ શેઅરો તગ્જ્જુલ વિભાગમાં આવતાં. સમય જતાં ગઝલમાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વ ઉમેરાયું, હવે ગઝલના પ્રેમી કવિની પ્રેયસીનું સ્થાન પરમ તત્ત્વે લીધું. એટલે શૃંગારિક ભાવો પર કૈંક અંશે અંકુશ આવ્યો. ઇશકે મિજાજનું સ્થાન ઇશકે હકીકીએ લીધું. ‘તગ્જ્જુલ’નો અર્થ વિશાળ બન્યો. શે’રમાં રજૂ થતાં પ્રેમી હૃદયના તમામ ભાવો ‘તગ્જ્જુલ’ વિભાગમાં આવે છે.”^{૧૧} જો કે, શેઅરમાં તગ્જ્જુલ જન્મે છે કઈ રીતે અને તેના મહત્વના ગુણલક્ષણોની ચર્ચા શૂન્ય પાલનપુરીની વિચારણામાં સમાવાઈ નથી. માત્ર વિષયના સંદર્ભમાં ચર્ચા છે. ‘તગ્જ્જુલ’ શેઅરમાં જન્મે છે કઈ રીતે તેનો નિર્દેશ પણ અસર સાલેરીની ચર્ચામાંથી સૌ પ્રથમ મળે છે. તેમણે શેઅરમાં તગ્જ્જુલની જરૂરીયાત પર ભાર મૂક્યો હતો અને નોંધ્યું હતું, “શેઅરમાં તગ્જ્જુલ જન્મે છે ‘ભાષાની રંગીનીયત અને તેની છણાવટ દ્વારા. ગુર્બર મુસ્લિમ સ્કૂલના શાયરોએ

શયદાને ‘ગઝલ સમ્રાટ’ તરીકે ઓળખાવ્યા તેની પાછળનું કારણ તેમના શેઅરોમાં જોવા મળતું તગઝ્જુલ છે.”^{૧૩} એમ કહીને તે ઉમેરે છે, “ગઝલમાં ભાષાની ઝમક, શબ્દોની અનેરી રચના, ઉચ્ચ ભાવો અને તગઝ્જુલ સાથે ભાષાની સરળતા અને પ્રેમમય ગઝલો જોવી હોય તો ‘ગઝલસમ્રાટ’ શયદાની ગઝલો જોવી પડશે.”^{૧૪} અસર સાલેરીની માન્યતા પ્રમાણે નસીમની ગઝલોમાં શુષ્ક સૂફીવાદ છે. જ્યારે ઘાયલ સૂફીવાદને તગઝ્જુલની ભાષામાં રજૂ કરવા માટે એકકા છે. જ્યારે ‘જીવનમાં નિત્ય બનતા બનાવોને ઉપાડી તેની સાથે તગઝ્જુલ અને સૂફીવાદ જેવા વિચારોનો મેળ મેળવવો એવી એક નવી કેડી પાડનાર મરીઝ છે. સીરતી અને અમીન આઝાદ તગઝ્જુલનો રંગ જાળવી રાખી કાંતિવાદ અને દેશભક્તિના ખરાં સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે.”^{૧૫} અસર સાલેરીના આ શબ્દો તગઝ્જુલની વિભાવનાને પ્રકટ કરનારા બની રહે છે. શૂન્ય પાલનપુરી અને અસર સાલેરી એ બંને એ તગઝ્જુલને શેઅરનો એક રંગ કહ્યો છે. એ યોગ્ય પણ છે.

જમિયત પંડયાએ શૂન્ય પાલનપુરી પછી ‘તગઝ્જુલ’નો અર્થ શબ્દકોશના અર્થને અનુસરી, ‘પ્રિયતમા સાથેની વાતચીત-શૃંગારિક વર્ણન’ એવો આખ્યો હતો ખરો, પરંતુ એથી વિશેષ તેમની પાસેથી ‘તગઝ્જુલ’ પરિભાષાના સંદર્ભમાં કોઈ ચર્ચા પ્રાપ્ત થતી નથી.^{૧૬} આ સંદર્ભે તેમનો વિવેચનાત્મક કે વિશ્લેષણાત્મક દૃષ્ટિકોણ જોવા મળતો નથી. તુરાબે તગઝ્જુલનો સિમિતાર્થ કરીને તેને ‘પાર્થિવ પ્રેમની શાયરી’ તરીકે ગણ્યો હતો, અને તેનો સમાવેશ ઇશક મિઝાજીમાં કર્યો હતો.^{૧૭} ૧૯૬૫માં નસીમનો ‘ધૂપદાન’ સગ્રહ પ્રકટ થયો હતો. જેમાં ‘તગઝ્જુલ’ અગેની વિચારણા સૌંદર્ય અને પ્રેમના તત્ત્વોના સંદર્ભમાં કરવામાં આવી હતી. આમ પણ, તગઝ્જુલ માટે સૌંદર્યને પ્રેમના તત્ત્વો શેઅરમાં આવશ્યક છે. તે પ્રકટ થાય એ માટે ગઝલકાર અનેક પ્રકારની અભિવ્યક્તિ રીતિનો ઉપયોગ કરતો હોય છે. આમ, અભિવ્યક્તિની રીત કે લઢણ એ સ્વયં તગઝ્જુલ નથી. પરંતુ, તગઝ્જુલ નિર્મિતિના માધ્યમ છે. જ્યારે અભિવ્યક્તિની રીત લઢણ જેના દ્વારા પ્રકટ થાય છે તેનું માધ્યમ ભાષા છે. નસીમ પોતે પણ એ મતના હતા કે ‘તગઝ્જુલમાં માત્ર પ્રેમના ભાવ વ્યક્ત થાય છે. અને એ પ્રેમના અનેક રૂપ હોઈ શકે છે. આ સંદર્ભમાં તે નોંધે છે, “લૌકિક પ્રકારની ગઝલોનું સૌંદર્ય લૌકિક છે, અને તે સૌંદર્ય પ્રતિ આકર્ષાતો પ્રેમ પણ લૌકિક છે. ગઝલમાંનું રૂપ સૌંદર્ય દર્શનને તલસે છે. સૌંદર્યનો સ્વભાવ દર્શન-પ્રકટતામાં છે. પ્રેમ ઝીલવા, તેમાં તન્મય થવા તદરૂપ બનવાને તલસે છે. આ લૌકિક સૌંદર્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તે ‘પ્રેમિકા’ અને તેના પ્રેમનું લૌકિક સ્વરૂપ ‘આસકત-પ્રેમી’. આ પ્રકારે સૌંદર્યના પ્રેમનાં ગીત તે ગઝલ. ગઝલને પ્રેમની ભાષા આ કારણે જ કહેવામાં આવે છે. ગઝલનું ‘તગઝ્જુલ’ એમાં રહેલું છે. જીવન એક છે પરંતુ જીવનની

દૃષ્ટિ અને તેની પાછળની વિચારસરણીઓ અનેક છે. તેમ ‘તગઝ્જુલ’ એક છે પણ તેની પાછળની દૃષ્ટિ અને નિદર્શન શૈલી અનેક છે.”^{૧૮} આમ નસીમની માન્યતા પ્રમાણે પણ તગઝ્જુલ એક તત્ત્વ છે. પરંતુ તેને અભિવ્યક્તિ કરવાની રીતો અલગ અલગ છે તેથી તગઝ્જુલને એક જ શૈલી તરીકે ઓળખાવી શકાય નહીં તેમ તેને અભિવ્યક્તિ પણ કહી શકાય નહીં. આ ઉપરાંત તગઝ્જુલમાં પ્રેમતત્ત્વ મહત્ત્વનો હોવાનું તે સ્વીકારે છે, અને સાથે સાથે સૌંદર્યતત્ત્વ પણ તેમાં હોવું જરૂરી ગણે છે. તે લૌકિક પ્રેમને ‘તગઝ્જુલ’ સાથે એ કારણે જ સાંકળે છે જ્યારે અલૌકિક પ્રેમનો સંબંધ ‘તસવ્વુફ’ સાથે જોડે છે. અને ઉમેરે છે, “ગઝલના આત્મગત બે પ્રધાન તત્ત્વો છે : એક સૌંદર્ય-હુસ્ન અને બીજું પ્રેમ-ઇશક. આ બંને તત્ત્વોની રંગોળીની ગઝલની આખી આત્મગત રચના ઉપર અસર પડે છે. ગઝલનો અર્થ જ પ્રેમની ઝબ્બાન થાય છે, જેને ગઝલની પરિભાષામાં તગઝ્જુલ કહે છે. ‘તગઝ્જુલ’માં કેવળ પ્રેમના ભાવો વ્યક્ત થાય છે.”^{૧૯} આમ, પ્રેમનું તત્ત્વ એ ‘તગઝ્જુલ’ માટે પ્રાથમિક શરત બની જાય છે. તગઝ્જુલના શબ્દકોશ આધારીત જે અર્થો છે તેને આ રીતે આ પરિભાષા સાર્થક ઠેરવે છે. નસીમે પાર્થિવ, લૌકિક તગઝ્જુલ અને અપાર્થિવ, અલૌકિક તગઝ્જુલ એવા વિભાગો પાડ્યા છે. આમ, પ્રભૂપ્રેમ પણ તગઝ્જુલનો જ એક ભાગ તેમની માન્યતા પ્રમાણે બને છે. અપાર્થિવ તગઝ્જુલને અને તેની ભૂમિકાને તેમણે સાત્ત્વિક અને ઉચ્ચ પ્રકારની લેખી છે. આ બંને અર્થમાં તે કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’ કાવ્યને ‘તગઝ્જુલ’ પ્રધાન કહે છે. આ કારણે જ તે તગઝ્જુલના અન્ય તત્ત્વોમાં અતિશયોક્તિ, યોગ્યવર્ણન, દશ્યચિત્રો ઉપરાંત અન્ય ભાવ દર્શાવતી પદાવલીઓનો સમાવેશ કરે છે. આમ, નસીમે તસવ્વુફ (સૂફીરંગ), તગઝ્જુલ (પ્રણયરંગ) અને તખ્તયુલ (કલ્પનાતરંગ) એ ત્રણેયને સાંકળીને ‘તગઝ્જુલ’ પરિભાષા અંગે વિચારણા કરી છે.

અમૃત ઘાયલ જેવા પરંપરાના ગઝલકારે શૂન્ય પાલનપુરી કરતાં પ્રમાણમાં ઓછું ગઝલવિવેચન કર્યું છે. પરંતુ ‘તગઝ્જુલ’ અંગે જમિયત પંડયા પછી તેમણે પોતાની વિચારણા રજૂ કરી હતી. આ સંદર્ભમાં તેમણે ‘તગઝ્જુલ-ગઝલનો રંગ’ શીર્ષકથી એક લેખ લખ્યો હતો. આ લેખના સંદર્ભમાં ડો. વિનોદ જોશીએ ધ્યાન દોર્યું છે. ‘તગઝ્જુલ’ સંદર્ભે ઘાયલના એવા વિધાનને તે ધ્યાનાર્હ ગણાવે છે કે, “અમારે મન તગઝ્જુલ એવી સામૂહિક લાક્ષણિકતાનું નામાભિધાન છે જે માત્ર સભ્યતા કે સમજથી પ્રાપ્ત નથી થતી. પરંતુ શુદ્ધ પ્રજ્ઞાથી પ્રાપ્ત થાય છે.”^{૨૦} ઘાયલે યોગ્ય રીતે જ ઉર્દૂ વિવેચન પરંપરાને વફાદાર રહીને છેક ૧૯૮૧માં શેરીયત અને તગઝ્જુલને ભિન્ન ગણ્યા હતા. તેમણે લખ્યું છે, “કવિ કને માત્ર મહત્ત્વનો અવાજ હોય અને ગઝલને ઉપકારક એવો મહત્ત્વનો

મિજાજ ન હોય તો પણ પ્રભાવશાળી ગઝલ કહી શકે નહીં. પ્રયોગો અનિવાર્ય તથા અવશ્ય થવા જોઈએ. પરંતુ પરંપરાધીન અને ઔચિત્યપૂર્ણ થવા જોઈએ. પરંપરા કે પ્રયોગ એ તો માર્ગ છે, મંજિલ નથી. જોવાનું એ જ કે પરંપરા અથવા પ્રયોગ દ્વારા ગઝલીયત - તગઝ્જુલ (ગઝલનો રંગ) તથા શેરીયત (કાવ્યત્વ) સિદ્ધ થાય છે કે નહીં. આ બે પરસ્પર પૂરક તત્વો જેમાં સિદ્ધ થાય તે ગઝલ, બાકીની ઇતર રચના.”^{૨૦} અહીં એ સ્થાપિત થાય છે કે તગઝ્જુલ એ ગઝલનો રંગ છે. મદાહલે પોતાના શબ્દકોશમાં તેમજ બીજા સર્જકોએ ‘તગઝ્જુલ’ ને ગઝલીયત તરીકે ઓળખાવ્યું છે એ અર્થની દૃષ્ટિએ ઘાયલની માન્યતા સાચી ઠરે છે. સાથે સાથે (હવે પછી આગળ જેની ચર્ચા આવશે) તે મુદ્દાને સૌ પ્રથમ ઘાયલ સ્પષ્ટ કરે છે કે શેરીયત અને તગઝ્જુલ ભિન્ન ભિન્ન છે. છતાં, પરસ્પર પૂરક છે.

ગુજરાતી ગઝલના સુવર્ણકાળમાં કરવામાં આવેલી ચર્ચા અને ‘શહીદિ ગઝલ’ અમૃત ઘાયલે કરેલી વિચારણા જોતાં એ વાત ધ્યાનપાત્ર અને નોંધપાત્ર બને છે કે ૧૯૮૦ પૂર્વે તગઝ્જુલ વિશે સાચી દિશામાં વિચારવિમર્શ થયો હતો. પરંતુ, એ પ્રયાસોની નોંધ કોઈક કારણોસર આજ દિન સુધી યોગ્ય રીતે લેવાઈ નહીં, કે પછી સદંતર લેવાઈ જ નથી. તેથી વિપરીત જ્યાં વિચારવિમર્શ થયો ત્યાં વિવેચકોએ પોતાને ‘મોટા ભા’ બતાવવા પૂર્વસૂરિઓની વિચારણાને અને સાચું સંશોધન કરનારાઓને હાંસિયામાં ધકેલી દેવાનું વલણ દાખવ્યું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ પરંપરાનો પાલવ છોડીને કરાયેલી ચર્ચાને પરિણામે ‘આંધળુકિયા’ વિવાદોમાં અટવાઈ ગયા અને સમય આવ્યે ચર્ચાઓમાં તેમના જ્ઞાનની પોલ ઊઘાડી પડી જવા પામી. એ વિશે ‘કાનાકૂસી’ અવશ્ય થઈ પરંતુ સામી છાતીએ આવા ‘વિદ્વાનો’ને કાંઈ કહેવાની હિંમત કોઈ દાખવી શક્યું નહીં. ત્યાર બાદ છેક ૧૯૯૦ના સપ્ટેમ્બર-ડિસેમ્બરના ‘વિ’ ના અંકમાં ડો. રશીદ મીરે ‘ગઝલનો મિજાજ’ મતલબ ? શીર્ષકથી કરાયેલી ચર્ચા અંતર્ગત એવા વિધાનો કર્યા હતા કે, “ગઝલના મિજાજનો અહેસાસ તેના મૂળ રંગ ‘તગઝ્જુલ’માં નિહિત છે.”^{૨૧} એ જ લેખમાં તેમણે ‘તગઝ્જુલ’ને અભિવ્યક્તિ અને વર્ણન શૈલીનું નામ આપ્યું હતું. અને ઉમેર્યું હતું, “પ્રેમનું વાતાવરણ સર્જવામાં તેનો લહેકો અને કમનીયતા અગત્યનો ભાગ ભજવતા હોઈ તેમની અનુપસ્થિતિમાં તગઝ્જુલ જીવંત રહી શકે નહીં, અને જે ગઝલમાં તગઝ્જુલ જ ન હોય તો પછી ગઝલ, ગઝલ રહેતી નથી કે તેમાં મિજાજ કે સૌંદર્ય બોધનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી.”^{૨૨} ડો. રશીદ મીરની આ વિચારણામાં “તગઝ્જુલ જ ન હોય તો પછી ગઝલ, ગઝલ રહેતી નથી.” અને “મિજાજ કે સૌંદર્યબોધનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી.” એ બંને વિધાનો જોખમી બની રહે છે. તે તગઝ્જુલ વિશેની

સમજ પ્રકટ કરતાં નથી તેમ મિજાજ અંગેની સમજને પણ પ્રકટ કરતા નથી. ૧૯૯૦માં કરાયેલા આ વિધાન ૧૯૯૫માં તેમના દ્વારા કરાયેલા એવા વિધાનોને સ્વયં તેમની સમજ માટે સાર્થક બને છે કે, “ગઝલ અને તગઝ્જુલનો કોશગત અર્થ ‘સ્ત્રીઓ સાથે કે સ્ત્રીઓ વિશે પ્રેમગોષ્ઠિ કરવી’ એવો થાય છે. બંનેની પારિભાષિક વિભાવનાથી અનભિજા ગઝલકારો-ગઝલમર્મજ્ઞો તેમના કોશગત અર્થને અનુસરે છે. તેથી જ અઘાપિપર્યંત આ અંગે ગેરસમજ પ્રવર્તે છે.”^{૨૩} વાસ્તવમાં ડો. રશીદ મીર ૧૯૯૦માં સ્વયં ગેરસમજનો ભોગ હતા. તેથી જ, તેમણે ૧૯૯૦માં જોખમી વિધાનો કર્યા હતા. પરંતુ ૧૯૯૫માં ડિસેમ્બરના ‘ધબક’ના અંકમાં પ્રકટ કરેલા ‘ગઝલ અને તગઝ્જુલ’ લેખમાં, ‘વિ’ ૧૯૯૦માં કરાયેલા જોખમી વિધાનો દૂર કરી દીધાં હતા. આ બંને લેખનો તુલનાત્મક અધ્યયન કરનાર અભ્યાસીને રશીદ મીરની ‘તગઝ્જુલ’ની વિચારણામાં રહેલી ક્ષતિઓ કેવી છે એ સમજાય એમ છે. પોતાની અગાઉના સર્જકોએ આ સંદર્ભમાં કરેલી વિચારણા પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવ્યું હોવાથી ડો. રશીદ મીર માટે તગઝ્જુલને ગઝલના શેઅરના રંગના વિભાગમાં મુકવું ? અભિવ્યક્તિના વિભાગમાં સ્થાન આપવું કે વર્ણનશૈલી તરીકે સ્વીકાર કરવો ? એ બાબતે ગુંચવણ ઊભી થઈ છે. રશીદ મીરના એ બે લેખોનો અભ્યાસ કર્યા બાદ એ પ્રશ્ન પણ આપણાં મનમાં ઉઠે છે કે, શું શૂન્ય પાલનપુરી, અસર સાલેરી, નસીમ અને અમૃત ઘાયલે ‘તગઝ્જુલ’ અંગે કરેલી વિચારણા ખોટી છે ? ગેરસમજ ભરી છે ? ડો. રશીદ મીરને ૧૯૯૦માં લખેલા લેખને ૧૯૯૫માં મઠારી ફરી છાપવો પડ્યો તેમાંથી વાંધાજનક પંક્તિઓ દૂર કરવી પડી અને ‘કારગહે શીશાગરી’ કરવી પડી, તે દર્શાવે છે કે પહેલાની શીશાગરીમાં ‘શીશા’માં તિરાડો હતી. મઠારેલા લેખમાં પણ મેં ઉપર ચર્ચા કરી છે એ ગઝલવિદ્વાનોના મંતવ્યોને સ્થાન તો ન જ અપાયું. પરંતુ, મેં ત્યાર પછી મોકલાવેલો ‘તગઝ્જુલ’નો લેખ છાપવાને બદલે કચરા ટોપલીમાં નાંખ્યો (?) હતો. ‘કારગહે શીશાગરી’ તે આનું નામ ?

૧૯૯૫ના મઠારેલા લેખમાં ડો. રશીદમીરે માત્ર મકરંદ દવે, હેમંત દેસાઈ, વિનોદ જોશી, ભાનુ પ્રસાદ પંડ્યા અને જમિયત પંડ્યા એ આપેલા ‘તગઝ્જુલ’ના અર્થોનો જ સંદર્ભ આપ્યો છે. તેમાંય ભાનુ પ્રસાદ પંડ્યા અને જમિયત પંડ્યાએ આપેલા ‘તગઝ્જુલ’ના અર્થોને કોશગત લેખીને ચર્ચામાંથી બાકાત રખાયા છે. જે કે, વાસ્તવમાં “ગઝલનો અસલી ભાવમિજાજ તો ‘તગઝ્જુલ’ - પ્રણયશૃંગારનો છે” એવી ભાનુપ્રસાદની માન્યતા અને “ગઝલની પરિપાટીમાં તગઝ્જુલ એટલે પ્રિયતમા સાથેની વાતચીત શૃંગારિક વર્ણન.”^{૨૪} એવી જમિયત પંડ્યાની વ્યાખ્યાનો સંબંધ મૂળમાં તગઝ્જુલના પારિભાષિક અર્થ સાથે રહેલો છે. પારિભાષિક અર્થને સમજવા માટે

શબ્દકોશીય અર્થઉપકારક બનતો હોય છે. આ બંને વિદ્વાનોએ આપેલા તગ્જ્જુલના અર્થઘટનને પરિભાષાથી વેગળા કહી શકાય એમ નથી. પરિભાષાની ચર્ચા કરવાની એ શિસ્ત ઉર્દૂ વિવેચનમાં રહેલી છે કે પહેલાં કોશગત અર્થ સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવે.....

પરંપરાથી ‘તગ્જ્જુલ’ને વર્ણન શૈલી કે અભિવ્યક્તિને બદલે ગઝલના રંગ તરીકે જોવાનું વલણ રહ્યું છે તે, પૂર્વસૂરિઓની ચર્ચા પરથી સિધ્ધ થાય છે. મકરંદ દવેએ પણ ‘તગ્જ્જુલ’ને ‘ગઝલના રંગ’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.^{૨૫} ડો. મીરે પણ ૧૯૯૦માં તો ‘તગ્જ્જુલ’ને ‘ગઝલનો રંગ’ કહ્યો હતો. પરંતુ, સાચી સમજને ૧૯૯૫માં તેમણે ‘ગેરસમજ’માં પરિવર્તિત કરી દીધી હતી. ‘નવી સમજવાળા’ લેખમાં મકરંદ દવેને અનુસરી ‘તગ્જ્જુલ’ની તેમણે એવી સમજૂતી આપી હતી કે, “ગઝલ દેહ છે અને તગ્જ્જુલ તેનો આત્મા, તેથી એકને બીજાથી અલગ કરી શકાય નહીં.”^{૨૬} મકરંદ દવેએ તગ્જ્જુલના સંદર્ભમાં એમ લખ્યું હતું કે, “ગઝલનું શીલ જો તગ્જ્જુલ છે તો એનું સૌંદર્ય તસવ્વુફ છે.”^{૨૭} આમ, મકરંદ દવેની રૂપાકાત્મક સમજૂતીને અનુસરી ડો. રશીદ મીરે સમજૂતી આપી છે. મકરંદ દવેની સમજૂતીમાં ‘તગ્જ્જુલ’થી ‘તસવ્વુફ’ તરફની ગઝલની ગતિનો નિર્દેશ છે. ગઝલનું ભાવવિશ્વ તગ્જ્જુલથી તસવ્વુફ તરફ કંઈ રીતે ગતિ કરે છે, લૌકિક પ્રેમ, અલૌકિક પ્રેમ તરફ કંઈ રીતે ગતિ કરે છે તેનો નિર્દેશ છે. જે નસીમની વિચારણામાં ય જોવા મળે છે. જ્યારે ડો. મીરે, મકરંદ દવેની વિચારણાના શબ્દોમાં થોડોક ફેરફાર કરી ગઝલને દેહ અને તગ્જ્જુલને આત્માનું રૂપક આપ્યું. પરંતુ ગઝલના શેઅરનો આત્મા તો શેરીયત છે. (જેની ચર્ચા આગળ આવશે.) જે તગ્જ્જુલથી ભિન્ન અર્થ ધરાવે છે. ઘાયલની વિચારણામાં યે અગાઉ તેનો નિર્દેશ થયો છે. ‘તગ્જ્જુલ’ શેરીયતની એક પ્રશાખા છે તેમ તસવ્વુફ પણ શેરીયતની એક પ્રશાખા છે. ડો. મીરની વિચારણા પ્રમાણે ‘તગ્જ્જુલ’ ગઝલને આત્મા ગણવામાં આવે તો.... ગઝલના ઘણાં શેર આત્મા વિનાના, માત્ર દેહધારી બની જાય. ઘાયલે યોગ્ય રીતે જ કહ્યું હતું, “આ બે પરસ્પર પૂરક તત્વો જેમાં સિધ્ધ થાય તે ગઝલ, બાકીની ઇતર રચના.”^{૨૮} આમ તગ્જ્જુલ શેરીયતથી વિશેષ ગુણ ધરાવે છે. જે શેઅરમાં તગ્જ્જુલ હોય એમાં શેરીયત સ્વયંભૂ હોવાની જ. પરંતુ, જેમાં શેરીયત હોય તેમાં તગ્જ્જુલ પણ હોય જ એ જરૂરી-આવશ્યક નથી. ‘તગ્જ્જુલ’ની એક વિશેષતા એ છે કે શેઅરની અભિવ્યક્તિમાં કુમાશ અને મુલાયમતા હોય છે. શિષ્ટતા, સભ્યતા તેનું મહત્વનું જમા પાસું છે. દા.ત. મુસાફિર પાલનપુરીનો આ શેઅર :

“ચહેરા તો છે કૈંક રૂપાળા
શોધું છું તેમાં દિલવાળા”

આ શેઅરમાં જે ભાવ છે, એવા જ ભાવ ધરાવતાં શેઅર પણ મળી આવે જેમાં પ્રેમનો સંદર્ભ હોવા છતાં તેને તગ્જ્જુલ વાળો શેઅર કહી શકાય નહીં. દા.ત. શેખાદમ આબુવાલાનો આ શેઅર :

“દિલ તમારું જોઈ ? કેવું છે ટકાઉ ?

હું તપાસ્યા બાદ લઉં છું માલને ”

કે પછી ઉદયન ઠક્કરનો આ શેઅર :

“પ્રેમ અમારો મહાદેવ ને, અમે પ્રેમનાં નંદી જી

આંખ મારતી જે જે છોરી અમે એમનાં બંદી જી”

આ બંને શેઅરમાંજે શૃંગારના, પ્રેમના ભાવ હોવા છતાં તેમને ‘તગ્જ્જુલ’ના શેઅર કહી શકાય નહીં, તેમ ‘શેરીયત’ ધરાવતાં શેઅર પણ કહી ન શકાય. પ્રેમના ભાવમાં અહીં લંપટતા પ્રવેશી છે. અભિવ્યક્તિની મુલાયમતા, કુમાશનો પણ અભાવ છે. આ પ્રકારના ભાવને ગઝલોમાં અભિવ્યક્ત કરવાના કારણે ઉર્દૂના શાયર ‘જુરઅત’ના શેઅરોને તેમના સમકાલીન શાયર ઉસ્તાદ મીર તકી મીરે “ચુમ્માચાટા” તરીકે ઓળખાવ્યા હોવાનો નિર્દેશ ઉર્દૂ વિવેચનામાં કરાયો છે. મને એક મુશાયરો યાદ છે જેમાં વડોદરાના ગાંધીનગર ગૃહમાં એક ગઝલકારે ‘હવે ગલગલીયાં કરાવે એવા શેઅર સાંભળાવું છું’ એમ કહેતા જ મારા વડીલ અને જલન માતરીના વડીલ બંધુ વજ્ર માતરીએ ગુસ્સે થઈને તેમને બેસી જવાની ફરજ પાડી હતી. ‘તગ્જ્જુલ’ એ પ્રેમરંગ તો ખરો પરંતુ, તેમાં, લૌકિકપ્રેમની અભિવ્યક્તિ પણ ઉચ્ચકોટિની હોય છે. તેથી જ તે શેરીયતની સાથે તગ્જ્જુલ સિધ્ધ કરે છે. હીન પ્રકારની ચેષ્ટાઓનું નિરૂપણ એટલે જ તગ્જ્જુલની પરિપાટીમાં આવતું નથી. ગઝલમાં લૌકિક પ્રેમ, પાર્થિવ પ્રેમની ગતિ અંતે અલૌકિક, અપાર્થિવ પ્રેમ તરફની, વ્યક્તિથી સમષ્ટિ તરફની હોવાથી જ મકરંદ દવેએ તગ્જ્જુલને ગઝલનું શીલ અને તસવ્વુફને ગઝલનું સૌંદર્ય કહ્યું હતું. તગ્જ્જુલની મકરંદ દેવી ભૂમિકા ઉચ્ચકક્ષાની અપેક્ષાઓની પોષક એ રીતે બને છે. ડો. રશીદ મીરે ‘તગ્જ્જુલ’ ને ‘વર્ણન શૈલી’ અને ‘અભિવ્યક્તિ’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. જો ‘તગ્જ્જુલ’ માટે આ પરિભાષાઓ સ્વીકારી લેવામાં આવે તો પછી ‘અંદાજેબયાં’ અને ‘ઇઝહાર’ જેવી પરિભાષાઓ માટે કયા પર્યાયનો ઉપયોગ કરવો એ પ્રશ્ન થાય ? જે અનુત્તર રહે છે. આ ઉપરાંત તેમની વિચારણામાં મહત્વની શિથિલતા એ રહેલી છે કે તે પ્રારંભમાં એમ કહે છે કે, “ગઝલ અને તગ્જ્જુલનો સંબંધ અવિભાજ્ય હોવા છતાં બંનેની પરિભાષાઓ વિભાવનાઓ જુદી જુદી છે.”^{૨૯} પરંતુ ત્યાર બાદ લેખમાં વારંવાર બંને શબ્દોને સાથે મૂકીને બંનેની

પરિભાષા સમાનાર્થી બનાવી દે છે. દા.ત. ‘ગઝલ-તગઝ્જુલના આકારમાં સાકાર કર્યા, ‘ગઝલ-તગઝ્જુલનો પાલવ વિસ્તૃત થતો ગયો;’ ‘ગઝલ-તગઝ્જુલના સામાન્ય લઢણ, બુનિયાદી સિદ્ધાંતો અને વિશેષતાઓને સહેજ પણ ઠેસ પહોંચી નહીં.’ વગેરે તો ક્યાંક તે તગઝ્જુલને ‘વિચારોની રજૂઆતના માધ્યમ’ તરીકે ઓળખાવે છે.^{૩૦} આમ તેમની વિચારણા અસ્પષ્ટ બની જાય છે. મૂળમાં ‘તગઝ્જુલ’નો સંબંધ માત્ર ગઝલ સાથે જ નહીં માનવીની પ્રકૃતિદત્ત લાગણીઓ સાથે છે. ‘તગઝ્જુલ’ પરિભાષા દ્વારા જેની ઓળખ ઊભી થાય છે તે ઘટનાઓ, વાસ્તવિકતાઓ, ભાવદશાઓ, લાગણીઓ સાથે પણ છે. તો સાથે સાથે આંતરિક અનુભૂતિની સાથે સાથે આકાર ધારણ કરતાં વિચારોની સંકેતાત્મક અભિવ્યક્તિ, દૃષ્ટાંત અને કાર્ય-કારણ સાથે છે. દૃષ્ટાંત, કાર્ય-કારણ, લય અને નાદની સહાયથી તે શેઅરમાં કે સમગ્ર કાવ્યપદાર્થમાં ભાવોન્માદને જન્મ આપતી કેફિયત જન્માવે છે. જેના ભાવનથી ભાવક ભાવવિભોર બની દાદ આપવા સ્વયંભૂ પ્રેરાય છે. આ ‘તગઝ્જુલ’ નજમમાં હોય, મસ્નવી જેવા દીર્ઘ કાવ્ય સ્વરૂપમાં હોય, કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’માં હોય અને મીરાંના પદોમાં ય હોય. આ સંદર્ભમાં ‘ઇલિયાસ બરનીના પુસ્તક ‘જઝબાતે ફિતરત’માં આપવામાં આવેલી ષષ્ટપદી (મુસદ્દસ)નો એક બંદ જૂઓ.^{૩૧} જેમાં યુસુફના વિયોગમાં પ્રેમાળ પિતાની ભાવદશાનું ચિત્ર છે.

“થા ચશમ કે ચશમોં સે રવાં અશક કા સૈલાબ
બર મે દિલે મજરૂલ તપાં સૂરતે સીમાબ
આરામ કી સૂરત ન કોઈ ઝિસ્તકા અસબાબ
ફરઝંદ જબ આંખો સે નિહાં હો તો કહાં ખવાબ
બિસ્તર કો કભી દેખ કે દિલબન્દ કે રોતે
તકિયે સે લિપટકર કભી ફરઝંદ કે રોતે”

અહીં પયગમ્બર યુસુફને તેમના ભાઈઓ ગુમ કરી નાંખે છે ત્યારે પૂત્રવિરહમાં પિતાની જે મનોદશા થાય છે તેને દૃષ્ટાંત, કાર્ય-કારણના સંબંધથી જોડવામાં આવી છે. પૂત્ર જે પથારીમાં સૂતો હતો તેની સાથે પૂત્રનો પ્રેમ સંકળાયેલો છે. તેથી પિતાનો પ્રેમ એની સાથે સંકળાઈ વ્યક્ત થાય છે. પુત્રવિરહમાં તડપતા પિતાનું પ્રેમ અને કરુણાસભર ચિત્ર અહીં ઉપસી આવે છે. ભારતીય પરંપરામાં સંતાન માતાના પડખે સૂઈ જાય પછી માતા ઉઠીને કામમાં પરોવાય ત્યારે પોતાની ઓઢણી તેની પાસે રાખી મૂકે છે. જેમાંથી બાળકને માતાના પરસેવાની સોડમ આવતી રહે છે, બાળક એમ સમજે છે કે માતા પોતાની પાસે જ છે. આ ભાવ તગઝ્જુલ નિર્મિતનું કારણ બને છે તેમ, યુસુફના પિતાના

કિસ્સાના ચિત્રમમાં છે. પરંતુ વિપરીત રીતે તે વ્યક્ત થયાં છે. પિતાને પુત્રની સુગંધનો અહેસાસ એના ‘ઓશીકા’ અને ‘પથારી’માંથી થાય છે. આમ, તગઝ્જુલ ગઝલમાં જ નહીં ‘નજમ’માં ‘ગીત’માં પણ હોઈ શકે. આ સંદર્ભમાં શૂન્ય પાલનપુરીની ‘સંદેશો’ ‘નજમ’ ખાસ ઉલ્લેખનીય ગણાય. તેમાં પ્રેમ અને વિરહનો કરુણાસભર રંગ છે.

“એને કહેજે કે અભાગી પ્રેમીજન
કોનું ઠેકાણું ? અને કોનું મિલન ?
ઘેલી ઘેલી વાતના દિવસ ગયા,
ભીની ભીની રાતના દિવસ ગયા”

આમ, ‘તગઝ્જુલ’નો સંબંધ સૌંદર્ય અને પ્રેમની સાથે સંલગ્ન વિષયો, ભાવ, લાગણીઓ સાથે હોય એ જરૂરી છે. ‘તગઝ્જુલ’ શેરીયતને એક નિશ્ચિત સ્થાન પ્રદાન કરે છે, અને શેરીયત સાથે પોતાનું અલગ સ્થાન પણ જાળવી રાખે છે. ગઝલ અને અન્ય કાવ્યસ્વરૂપોમાં જેવા મળતાં રંગો કરતા તે રંગ નોંખી ભાત ઉપસાવતો બની રહે છે. આજ કારણ છે કે ઉર્દુભાષામાં જિગર મુરાદાબાદીને ‘શહેનશાહે તગઝ્જુલ’ કહેવામાં આવ્યા છે. ‘અમૃત ઘાયલ’, ‘શૂન્ય પાલનપુરી’, ‘મરીઝ’, ‘આસિમ રોદેરી’ જેવા ગઝલકારોની ગઝલો અન નજમો જેતાં ‘તગઝ્જુલ’ની ભાત તેમાં ક્યાંક ક્યાંક ઉપસી આવતી જણાય છે ખરી, પરંતુ, ‘નખશિખ’ ‘તગઝ્જુલ’નો ‘શહેનશાહ’ કહેવાય એવો ગુજરાતી ગઝલકાર હજી કોઈ જન્મ્યો નથી. ગુજરાતી ગઝલે એ શિખર હજી સર કરવાના બાકી છે.

હેમંત દેસાઈએ શૂન્ય પાલનપુરીની જેમ યોગ્ય રીતે જ ‘ગઝલનો રંગ-તગઝ્જુલ’ કહ્યો છે.^{૩૨} વિનોદ જોશી જ્યારે “પ્રેમાનુભવનુ ગઝલોનું રૂપ તગઝ્જુલ હોવું અનિવાર્ય છે.”^{૩૩} એમ કહે છે ત્યારે તેમાં ગઝલના સામાન્ય અર્થ **The talk, action and circumstances, occurring between the lover and object of love** નો સમાવેશ થઈ જાય છે. કારણ કે પ્રેમાનુભવમાં વાતચીત-પ્રેમગોષ્ઠિ, ક્રિયાઓ અને સંજોગો પરિસ્થિતિઓ ભાવદશાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. અને જે આ બધું ગઝલમાં ‘ગઝલાનુંરૂપ’ હોય તો તે ‘તગઝ્જુલ’ છે. આમ, ‘તગઝ્જુલ’ના અને ‘ગઝલ’ના શબ્દકોશીય અર્થ પારિભાષિક અર્થથી વેગળા હોવાની ડો. રશીદ મીરની માન્યતા નિરર્થક ઠરે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં ‘તગઝ્જુલ’ શબ્દ અને તેના પારિભાષિક અર્થ અંગે ૧૯૪૫થી પ્રવર્તમાન સમય સુધી કરાયેલી ચર્ચા જેવાં બાદ વાસ્તવમાં આ પરિભાષા જે ભાષાના

વિવેચનમાંથી સ્વીકારવામાં આવી છે તે ઉર્દૂ વિવેચનાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેનો વિચાર કરતાં ગુજરાતી ગઝલકારો માટે તેની સ્પષ્ટ સમજ પ્રાપ્ત કરવાનું સરળ બની શકે તેમ છે. ઉર્દૂની આ ચર્ચા ગુજરાતીમાં કરાયેલી ચર્ચાથી વધુ શ્રદ્ધેય એ કારણે માની શકાય કે તે ચર્ચા પાછળ ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષની પરંપરા રહેલી છે. ઉર્દૂમાં ‘તગઝ્ઝુલ’ના સંદર્ભે ભારત-પાકિસ્તાનના નામાંકિત વિવેચકોએ વિચારણા કરી છે. જેમાં મૌલાના શિબ્લી નૌમાની, યુસુફ હુસૈન ખાન, સૈયદ અબ્દુલ્લાહ, ઇબ્રાહિમ બરેલવી, મોહમ્મદ હુસૈનનો સમાવેશ થાય છે.

ડૉ. ઝહીર ‘તગઝ્ઝુલ’ના સંદર્ભમાં એમ કહે છે કે, “તગઝ્ઝુલ શેઅરની એવી વિશેષતા છે જે સૌંદર્ય અને પ્રણયના પરિપ્રેક્ષ્યમાં હૃદયના ઊંડાણમાં રહેલી લાગણીઓને સંગીતમય માધુર્ય સાથે એકરસ કરી શબ્દોમાં કમનીય લય અને શેઅરમાં ભાવની અસરકારકતા ઉત્પન્ન કરે છે. ‘તગઝ્ઝુલ’ના શેઅરમાં કુરુણાભાવની એક કેફિયત હોય છે. પરંતુ, કુરુણાભાવ ધરાવતી આ કેફિયત વિહવળ કરી દેનારી હોવા છતાં વિરેચન સાધનારી હોય છે. તગઝ્ઝુલની બુનિયાદ પ્રેમ, અનુરાગ છે. એટલે પ્રિય સાથેની વાતચીત માટે લાગણી અને ભાવમાં તીવ્રતા, પરંતુ, તેની અભિવ્યક્તિમાં કુમાશ, હળવાશ, મૂદુતા જોવા મળે છે. જે શબ્દો લાગણીઓના આંતરપ્રવાહ માટે યોગ્ય હોય છે એજ શબ્દો ‘તગઝ્ઝુલ’ માટે કારગત નિવડે છે.”

આમ, તગઝ્ઝુલનો શેઅર સૌંદર્ય અને પ્રણયના પરિપ્રેક્ષ્યમાં હોય એની એ પ્રથમ શરત છે. તે શેઅર માધુર્ય ધરાવતો અને કમનીય લય ધરાવતો અને ભાવની અસરકારકતા ધરાવતો હોય એ એની બીજી શરત છે. એટલે કે તેમાં પ્રવાહીતાનો ગુણ હોવો જરૂરી છે. શેઅર સાંભળનાર એનાથી ભાવવિભોર થવો જોઈએ એ ત્રીજી શરત છે. અને લાગણીમાં વેગ પરંતુ અભિવ્યક્તિમાં કુમાશ, મૂદુતા હળવાશ એ એની ચોથી શરત છે. અને પાંચમી શરત એ શબ્દ પસંદગી છે. આમ તગઝ્ઝુલ વાળો શેઅર એને જ કહી શકાય જેમાં આ પાંચ લક્ષણો જોવા મળતાં હોય. બરબાદ જૂનાગઢીના આ શેઅરોમાં આવા લક્ષણો જોવા મળે છે. વાતચીતના કાફૂઓ પણ તેમાં રહેલા છે.

“કેમ દિલ બેકરાર લાગે છે
કોઈનો ઇન્તેઝાર લાગે છે.
આવો ! આવો ! હવે તમારા સમ !
સૂની-સૂની બહાર લાગે છે.”

ડૉ. રશીદ મીરના શેઅરમાં આવી પ્રવાહીતા કુમાશ અને સૌંદર્ય-પ્રેમના ભાવોની આંતરિક કેફિયત અસરકાર શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ છે.

“માની બેઠો હતો અમસ્તો હું
ક્યાં હતો ખ્યાર આપણી વચ્ચે ?”

“સાબિર’ વટવાનો શેઅર જૂઓ :

આજ સાબિર વારે વારે શું કહું ?
હોઠે આવી જાય છે, રોકાઈ જાય !

અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ સાહિત્ય વિશે દળદાર ગ્રંથ લખનાર મૌલાના શિબ્લી નૌમાનીનું નામ વિવેચન ક્ષેત્રે અમર છે. તેમના મંતવ્યો એન સંશોધનનું બહુ મૂલ્ય છે. તેની નોંધ લગભગ મોટા ભાગના ઉર્દૂ વિવેચકોએ લીધી છે. ‘શેરુલ અજમ’ના ત્રીજા ભાગમાં ‘તગઝ્ઝુલ’ના તાત્પર્ય અંગે તે નોંધે છે. “તગઝ્ઝુલનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રેમાનુરાગની લાગણીઓને અસરકારક શબ્દોમાં અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે. પ્રેમાનુરાગી ગઝલકાર અને વાસનાપ્રિય ગઝલકારમાં તફાવત એ છે કે વાસનાપ્રિય ગઝલકાર વાસનાપ્રિયતા અને વ્યવસાયિક પ્રેમિકાના આશિક હોય છે. અને એ જ પ્રકારના પ્રસંગો ને વિચારો કાવ્યબદ્ધ કરે છે. એથી વિપરીત પ્રેમાનુરાગી ગઝલકારોની પ્રેયસી વ્યવસાયિક નથી હોતી. તેમનો પ્રેમ પણ હીન પ્રકારનો નથી હોતો.”^{૩૪} આમ શિબ્લી નૌમાની પ્રેમ અને વાસના, પ્રેમની ઉચ્ચ ભૂમિકા અને વાસનાની અધમ ભૂમિકા વચ્ચે ભેદરેખા ઊભી કરે છે. મકરંદ દવેએ ‘શીલ અને સૌંદર્ય’ની તેમજ નસીમ લૌકિક પ્રેમને તગઝ્ઝુલ અને અલૌકિક પ્રેમને તસવ્વુફ સાથે સાંકળ્યો છે તે સંદર્ભ અહીં મહત્વના બને છે. નસીમ અપાર્થિવ તગઝ્ઝુલને અને તેની ભૂમિકાને સાત્વિક અને ઉચ્ચ પ્રકારની લેખે છે. તે શિબ્લીના વિચારો સાથે મેળ ખાય છે તેમ, મકરંદ દવેના વિચારોની પણ પૃષ્ઠિ કરે છે. આમ, આધુનિક ગઝલકારો કરતાં પરંપરાગત ગઝલકારોની વિચારણા વધુ દઢ અને સ્પષ્ટ છે. મરીઝ, હરીન્દ્ર દવે, યાવર, બદ્રી કાયવાલા વગેરે ગઝલકારો પછીની પેઢીના નાટકિયા ગઝલકારોને રતિલાલ અનિલે ‘અબરખિયા ફૂળ’ના ગઝલકારો કહ્યાં છે. મુંબઈના યુવાન ગઝલકાર શોભિત દેસાઈની ગઝલનો શેર અને સાબિર વટવાની ગઝલનો શેઅર પ્રેમ-સૌંદર્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં લખાયેલો હોવા છતાં ક્યા શેઅરમાં ‘તગઝ્ઝુલ’ છે અને ક્યા શેઅરમાં પ્રેમની છીછરાં સ્તરની ભૂમિકા છે તે સમજી શકાય એમ છે.

શોભિત દેસાઈનો શેઅર છે :

“ન જઓ, આમ છોડીને આ બાહુપાશની છત્રી !
બહાર આ હૂંફ વર્તુળની, બહુ વરસાદ આવે છે.”

જ્યારે સાબિર વટવાના શેઅર જૂઓ :

“અપશુકન છે રોકવામાં શું કરું ?
મારું દિલ ગભરાય છે, રોકાઈ જાવ !
હોંઠ ઉપર છે ‘ખુદા હાફિઝ’ છતાં
દિલમાં કેં કેં થાય છે, રોકાઈ જાવ !

અદમ ટંકારવીનો શેઅર જૂઓ :

“પગલે પગલે ઝળહળ થઈ
એક છોકરી ભીને વાન”
“ઉરાડી છેક દરિયા પાર લઈ ગઈ
હસી એક છોકરી વિમાન જેવું”

આ બંને શેઅરની તુલનામાં મુસાફિર પાલનપુરીનો એકજ શેઅર જૂઓ :

“શિરસ્તો ઓ હૃદય ! દિવાનગીનો સાચવી લઈએ
અધર પર સ્મિત હો ને ભીની પાંપણ હોય તો સારું.”

આ શેઅર જોતાં ‘તગઝ્જુલ’ની અપેક્ષા કયા શેઅરમાં સંતોષાય છે એ સમજી શકાય છે. સાથે સાથે એ પણ સમજી લેવાની જરૂર છે કે વાસનાપ્રિયતા, છીછરી વૃત્તિઓનું છીછરું આલેખન તગઝ્જુલના સૌંદર્યને, તેના રંગને ઝાંખો પાડનારા છે. તગઝ્જુલનો આત્મા અને સાથે શેરીયત તેનાથી ઘવાય છે. વિલાસિતા કે ઇન્દ્રિય સુખ, બાહુપાશની છત્રીમાં જ રાખવાની ઇચ્છા કરતાં સાનિધ્યમાં જ એક પ્રકારનું શિષ્ટાચાર પૂર્વકનું અંતર હોય એ જરૂરી બને છે. ‘દિલમાં કેંક થવું’, ‘અપશુકન થવું’ ‘દિલ ગભરાઈ ઉઠવું’ “છતાં ‘ખુદા હાફિઝ’ કહી દેવું.” એમાં સંકેતાત્મકતા અને પ્રતીકાત્મકતા રહેલી છે. જ્યારે ‘બાહુપાશની છત્રી’ કાગડો બની જતાં ‘તગઝ્જુલ’નું શીલ ઊઘાડું પડી જાય છે. આવું ઊઘાડી પડી જતું શીલ ‘કેબરે ડાન્સ’ની જેમ મુશાયરામાં તાલીઓ પડાવી શકે... પરંતુ ચિરંજીવી બની શકે નહીં. પ્રણયના ભાવ તગઝ્જુલનો આત્મા છે. જેમાં પ્રિયપાત્રની ઇચ્છા એ જ પ્રિયની ઇચ્છા ગણાય છે. શરણાગતિ એ તેનું ચાલક બળ હોય છે. ઇન્દ્રિયસુખ તેમાં ગૌણ બાબત હોય છે. એટલે બાહુપાશની વાત તેમાં સ્વીકાર્ય ના બની શકે. તેમાં, જનારની ઇચ્છાને અનુસરી ‘ખુદા હાફિઝ’ કહી વિદાય અપાય પરંતુ દિલ સાન્નિધ્ય ઝંખે.

તગઝ્જુલના સંદર્ભમાં યુસુફ હસનનું મંતવ્ય પણ આ બાબતે નોંધવા લાયક છે.

તે લખે છે કે, “પ્રિયના અસ્તિત્વમાં પ્રેમી સમગ્ર માનવજાતિને પ્રેમ કરે છે. તેના પ્રેમની એક ક્ષણ સમગ્ર માનવજાતિ પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. પ્રેમ એવું ઝંખે છે કે એ પ્રત્યેક વસ્તુ નામશેષ થઈ જાય જે તે સ્વયમ્ નથી. એને કોઈ બીજી લાગણી કે ગતિપ્રેરક બળની ભાગીદારી સ્વીકાર્ય હોતી નથી. આ જ ભાવના સંગીતમાધૂર્યમાં સંમિલિત થઈ સૌંદર્ય નિર્મિતિનું અસરકારક માધ્યમ બની જાય છે અને એ જ તગઝ્જુલનો આત્મા છે.”^{૩૫}

‘તગઝ્જુલ’ અંગેની આ સમજના સંદર્ભમાં શૂન્ય પાલનપુરીની એક ગઝલના ત્રણ શેઅર ખાસ ઉલ્લેખનીય બની જાય છે. જેમાં સમગ્ર માવજાતિ પ્રત્યેના પ્રેમની ભાવના, પ્રત્યેક વસ્તુનું નામશેષ થઈ જવું, ટુકડા ટુકડા થઈ જવું, પોતાના જ અસ્તિત્વનો સ્વીકાર અને બીજા કોઈ પણ પરિબળનો પ્રેમમાર્ગમાં તે અવરોધરૂપ હોવાથી અસ્વીકાર રહેલો છે.

“તમારી યાદમાં સળગે છે રોમેરોમ તો પણ શું ?
હંમેશા ખેલદિલ ખેલી નિયમનું માન રાખે છે,
દરદ છે એટલે તો જિંદગીમાં જન બાકી છે,
પ્રણય છે એટલે સૌ રૂપનું સન્માન રાખે છે.
ધરીને શૂન્ય બેઠો છે ઉરે ટુકડાઓ ખ્યાલીના
અમરતાનો પૂજારી પણ ફનાનું ભાન રાખે છે.”

ઉર્દૂ વિવેચકોના મંતવ્ય પ્રમાણે તગઝ્જુલના શેઅરમાં અર્થ અને ભાવ, પ્રેમ અને સૌંદર્યના વર્તુળમાં જ સિમિત હોય એ જરૂરી નથી. શેઅરનું અન્ય અર્થઘટન પણ કરી શકાય છે. જો કે, સાથે સાથે તેઓ એ વાતની ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે કે આમ કરવા છતાં અભિવ્યક્તિ થતાં ભાવનો સંબંધ પ્રેમ અને સૌંદર્ય સાથે સંલગ્ન હોય એ તગઝ્જુલના શેઅર માટે આવશ્યક છે.

શૂન્ય પાલનપુરીના બે શેઅર આ સંદર્ભમાં માણવા લાયક છે. કારણ કે એ શેઅર એ પ્રકારના છે જે પ્રેમ અને સૌંદર્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પણ આવી શકે છે અને ભક્તિ અને આધ્યત્તમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પણ. આ બંને શેઅર બીજા સંદર્ભમાં કહેવામાં આવ્યા હોવા છતાં તગઝ્જુલ સાથે સંકળાય છે. તેમાં પ્રણયની ઉચ્ચ ભૂમિકા રહેલી છે. એ ભૂમિકા ઇશ્વરીય પ્રેમની છે.

“જીવનમાં કેમ તારી કૃપાઓથી દૂર છું ?
એ તો નથી કસૂર કે હું બેકસૂર છું ?
ઝીલું છું તાપ રૂપનો આદિથી દિલ મહીં
બાળી શકી ન જેને તજલલી એ તૂર છું”

આમ, સૌંદર્ય અને પ્રેમાનુરાગના તત્ત્વો આધ્યાત્મિક, સામાજિક, કે રાજકીય એમ કોઈ પણ સંદર્ભ સાથે 'તગ્જ્જુલ' ધરાવતા શેઅરમાં હોઈ શકે છે. જે સંકેત અને પ્રતીકાત્મક રીતે પણ વ્યક્ત થઈ શકે. પુરાકથા (Myth) સાથે પણ આવી શકે. દા.ત. મુસાફિર પાલનપુરીનો આ શેઅર :

“અમે કંઈ એમ જગમાં પ્રેમકણને શોધવા નીકળ્યા
કે જાણે રામ માયાવી હરણને શોધવા નીકળ્યા”

તગ્જ્જુલનું વિવરણ કરતાં સૈયદ અબ્દુલ્લાહ લખે છે, “કેટલાંક બાહ્યરંગ છતાં ય તગ્જ્જુલ આંતરિકતાની નિપજ છે. તે ભાવતીવ્રતાને કારણે ગતિશીલ બને છે. સરળ તગ્જ્જુલનો તકાદો એ છે કે ભાવ અથવા અનુભવ ચિંતનની સાથે પ્રકટ થાય.”^{૩૬}

ઉર્દૂ વિચારણામાં તગ્જ્જુલના મહત્ત્વના જે અંશો ગણાવાય છે તે આ પ્રમાણે છે.

- (૧) પ્રેમ અને પ્રેમાનુરાગની અભિવ્યક્તિ
- (૨) મુલાયમતા, શોક અને હર્ષના સપ્રમાણ ભાવ
- (૩) સર્વસ્વીકૃત બને એવું સંગીત માધૂર્ય અને પ્રવાહીતા
- (૪) કમનીય લહેકામાં એવી અભિવ્યક્તિ જેના દ્વારા પ્રણયવિસ્મૃતિ અને મસ્તી પ્રકટ થાય.
- (૫) આંતરિક ભાવોન્માદ
- (૬) લાઘવ અને સૌંદર્ય
- (૭) સુક્ષ્મતા અને સાંકેતિકતા
- (૮) અનુભૂતિના સૌંદર્યનું નિરીક્ષણથી વધુ પ્રાકટય

‘તગ્જ્જુલ’વાળા શેઅરમાં આ તમામ તત્ત્વો અથવા આમાંથી મોટા ભાગના ગુણ હોવા જરૂરી છે. ઇબ્રાહિમ બરેલવી થોડાક જ શબ્દોમાં ‘તગ્જ્જુલ’ની પરિભાષા સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જે આ પ્રમાણે છે :

‘આંતરિક કેફિયત ... અનુભૂતિની તીવ્રતા ... લાઘવ અને સૌંદર્ય ... મંદ પ્રવાહ ... એક પ્રકારની હળવાશ અને કુમાશ’^{૩૭}

જે શાયરના લહેજમાં મુલાયમતા અને કુમાશનું તત્ત્વ ન હોય તો શેઅરમાં તગ્જ્જુલ ખંડિત થાય છે. ગુજરાતી ગઝલમાં એવા ઘણા શેઅર મળી આવે છે, જેમાં

વિષય તો પ્રેમનો હોય પરંતુ તે ઉપર બતાવ્યા તે ગુણોને પ્રકટ કરતાં ન હોવાથી તગ્જ્જુલ ધરાવતાં શેઅરની પરિભાષા સાથે સાંકળી શકાય નહીં. નીચે આપેલા આ શેઅર જોતાં તેનો ખ્યાલ આવે છે.

પ્રેમવશ થઈ મોતને જાતે નિમંત્રણ આપશું
છે અમારી રીત ન્યારી, મોતની ધમકી ન દો

(અંબાલાલ ડાયર)

“કબુલું છું જીવન આખું રહ્યાં મારાં હૃદયમાં એ
અલગ એ વાત છે કે એ રહ્યાં ત્યાં ફાંસની માફક”

(કાયમ હઝારી)

“ચોક્કસ ઘટના જેવો છું હું,
તું આવે છે વહેલી મોડી”

(ભાવેશ ભટ્ટ ‘મન’)

“મળી નજરોથી નજરો ત્યાં જ દુનિયા દિલની પલટી ગઈ
ભરેલું છે તમારી આંખમાં શું સંવનન જેવું

(ખલીલ ભાવનગરી)

“ઓશીકું ભીનું થયું કેમ રુદન કીધાં વગર,
અમને દિલબર તમે સપનામાં રડાવ્યા તો નથી”

(ચંદ્રકાંત સુમન)

આ શેઅર જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમાં પ્રેમ અને સૌંદર્યની અભિવ્યક્તિ તો છે પરંતુ ક્યાંક કુમાશ નથી, શોક અને હર્ષના ભાવો સપ્રમાણ નથી. નિરીક્ષણ શક્તિ છે તો સૌંદર્યનું પ્રાકટય થાય એવી બાની નથી. પરિણામે ઉપલક દષ્ટિએ તેમાં પ્રણયાનુભૂતિ હોવા છતાં ‘તગ્જ્જુલ’ ધરાવતાં શેઅર તે બનતાં નથી. એથી વિપરીત નીચેના શેઅરોમાં તગ્જ્જુલનો અહેસાસ તરત થાય છે. આંતરિક ભાવનોન્માદ અને સૌંદર્ય તેમાં રહેલું છે જે એક પ્રકારની મસ્તીને જન્મ આપે છે. સૌથી વધુ તો ધ્યાન ખેંચતી બાબત એ છે કે એની બાનીમાં મૂદ્દતા, કમનીયતા અને સુક્ષ્મ સાંકેતિકતા રહેલી છે.

“જ્યાં સુકાવા નાંખી એણે ઓઢણી
લીમડાની ડાળ મીઠી થઈ ગઈ”

(અદમ ટંકારવી)

“કાજળ ભર્યા નયનના કામણ મને ગમે છે
કારણ નહીં જ આપું કારણ મને ગમે છે.”

(અમૃત ઘાયલ)

“ઠેસ પહોંચાડવી છે હૈયાને
કોઈ તાજું ગુલાબ લઈ આવો”

(કાબિલ ડેડાણવી)

“પરિચય છે મંદિરમાં દેવોને મારો
અને મસ્જિદોમાં ખુદા ઓળખે છે
નથી મારું વ્યક્તિત્વ છાનું કોઈથી
તમારા પ્રતાપે બધાં ઓળખે છે.”

(શૂન્ય પાલનપુરી)

“ગઝલ જેવું હમણાં ધબકશો તમે
તમારા હૃદયમાં વસી જોવું છું”

“કોઈ ખાલી જગ્યા ભરી તો જુએ,
જુઓ આ જરા હું ખસી જોવું છું”

(રાજેન્દ્ર શુક્લ)

“સમય આવી ગયો છે લાગણીને નામ દેવાનો
સંબંધો આપણાં મોઘમ સરળ ભાષામાં કહી દઈએ”

(શોભિત દેસાઈ)

આ તમામ શેઅરો પ્રણયના પરિપ્રેક્ષ્યમાં અને સૌંદર્યના સંદર્ભમાં લખાયા છે. તેમ છતાં એમાંથી એક પણ શેઅરમાં પ્રેમ, વિરહ, રૂપ, કે એની સાથે સંલગ્ન કોઈ શબ્દનો ઉપયોગ કરાયો નહીં હોવા છતાં, સંકેતાત્મક રીતે પ્રણય અને સૌંદર્યનો સંદર્ભ જોવા મળે છે. ‘તગજ્જુલ’ માટે જરૂરી એવા તમામ ગુણ અથવા તેમાંથી મોટા ભાગના

ગુણ અહીં જોઈ શકાય છે.

જો શેઅરમાં કુમાશ, મુલાયમતા, કમનીયતાને બદલે રુક્ષતા અને અહમ્ના ભાવ હોય તો પણ તગજ્જુલને હાની પહોંચે છે. રુક્ષતાને બદલે મિતભાષિતા અને મૂઢુતા તગજ્જુલને ઉપકારક બને છે. જો રુક્ષતા અને અહમ્ પ્રકટ થતો હોય તો પ્રણયના ભાવ હોવા છતાં ‘તગજ્જુલ’ની શોધ એવા શેઅરમાં કરવી એ ધૂળધોયાનું કર્મ બની જાય.

“હરઘડી આનંદ ને આનંદ વિલસે છે હવે,
પ્રેમ પ્રકટ્યો છે હૃદયમાં, અન્ય અવસર છે જ ક્યાં ?”

(લલીત વર્મા)

“મને છોડી દેતા તને કષ્ટ શું ?
જણસ સાવ સોનાની ક્યારે હતી ?

(ચિનુ મોદી)

“બીજમાંથી સીધી પૂનમ દઈ દે
સે’જ પાંપણ નમેલી ખોલી નાંખ
આ ગઝલ આપણાં જીવન તાંદુલ
પોટલી શરમ મેલી ખોલી નાંખ

(મનોજ ખંડેરશિા)

ગુજરાતી ગઝલ વિવેચનામાં ક્યાંક ક્યાંક મિજબની ચર્ચા અંતર્ગત શેરીયત અને તગજ્જુલને સમાન ગણી લેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ, એ વાત સાચી છે કે તગજ્જુલ અને શેરીયતને ભિન્ન રીતે જોવાય નહીં. પણ, શેરીયત કરતાં તગજ્જુલનું સ્થાન વિશેષ છે, એ પણ, ભુલવું જોઈએ નહીં. શેરીયત રૂપી ઉપવનની જો સૌથી વધુ મનમોહક કુંજ હોય તો તે ‘તગજ્જુલ’ છે. શેરીયતની જ એ પ્રશાખા છે. જે તેના અગાઉ જણાવ્યા એ ગુણોને કારણે ગઝલના અન્ય રંગના શેઅરોથી તગજ્જુલના શેઅરને અલગ તારવે છે. શેરીયતમાં શેરીયતની સાથે સંગીતમાધૂર્ય, તિર્યકતા, વાસ્તવદર્શિતા વગેરે ગુણો સંકળાયેલા છે. તગજ્જુલમાં, શેરીયતમાં આવતાં ગુણો ઉપરાંત તગજ્જુલ માટે જરૂરી એવા આગળ ગણાવાયેલા ગુણો હોવા જરૂરી હોય છે. આગળ જે શેઅરોમાં તગજ્જુલ જોવા મળે છે એ શેઅરોના ઉદાહરણ જોયા હતા. હવે એવા શેઅર જોઈએ જેમાં તગજ્જુલનો રંગ-ગુણ નથી. છતાં ઉત્તમ પ્રકારની શેરીયત તેમાં રહેલી છે.

“મારી હસ્તી મારી પાછળ એ રીતે વિસરાઈ ગઈ
આંગળી જળમાંથી નીકળીને જગા પુરાઈ ગઈ
ભેટવા એને હતો હું એટલો વ્યાકૂળ કે -
ખુદ કબ મારો ઘસારો જોઈને ગભરાઈ ગઈ”

(ઓજસ પાલનપુરી)

“શ્રદ્ધાનો હો વિષય તો પુરાવાની શી જરૂર ?
કુશ્માન્ધમાં તો કયાંય પયંબરની સહી નથી..”
“હું પકડીને પાંખો જ કાપી લઈશ
ગઝલમાં કબૂતર ઉડાવી તો જો..”

(જલન માતરી)

“મને લોહી વચ્ચે ઉદાસી મળી છે
જૂઓ, દોસ્ત ! કેવી કવિતા ફળી છે..”

(શ્યામ સાધૂ)

“કુવો જાગી ઉઠે પાણીનું હૈયુ થનગની ઉઠે
પરોઢે જ્યારે પણિહારીના ઝાંઝર બોલવા લાગે..”

(અઝીઝ કાદરી)

“દુનિયા પરસ્ત દિલ હતું દુનિયામાં રહી ગઈ
મારી બધી નમાઝ મુસલ્લામાં રહી ગઈ”

(મરીઝ)

“પવન ફરકે તો એ રીતે ફરકજે પાન ના બખડે
કોઈને સ્વપ્નમાં માગી અમર હમણાં જ સૂતો છે..”

(અમર પાલનપુરી)

“સાવ સીધી સરળ ફિલસુફી છે સખી
કોઈ હોતું નથી ત્યાં ખુદા હોય છે..”

(સુરેશચંદ્ર પંડિત)

તગજ્જુલ અને શેરીયતમાં આમ, તે શેરીયતનો જ અંગ હોવા છતાં ભેદરેખા

ઊભી થાય છે. ગઝલની શબ્દકોશના અર્થને અનુસરીને પરંપરાથી વ્યાખ્યા અપાય છે, તગજ્જુલનો જે શબ્દકોશીય અર્થ થાય છે તેને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ પરંપરાથી ‘તગજ્જુલ’ એ જ ‘ગઝલીયત’ એમ કહેવાયું છે. જે પ્રેમ અને સૌંદર્યના વિષયો ધરાવતી ગઝલના શેઅરોના સંદર્ભમાં નકારી શકાય નહીં. તેથી જ આધુનિક ઉર્દૂ વિવેચક શમશુરરહેમાન ફાઝ્કીનો સંદર્ભ આપી એક વિવેચકે એમ કહ્યું છે કે, “તગજ્જુલ ગઝલનો ગુણ વિશેષ છે. જો કોઈ શેઅર ગઝલનો હોય તો નિશ્ચિતપણે તેમાં તગજ્જુલ હશે જ.” એટલે જ આપણે ‘શેરીયત’ અને ‘તગજ્જુલ’ એમ બંને ગુણોને અલગ તારવીને તેના દષ્ટાંત રૂપ શેઅર અહીં ચર્ચામાં ટાંક્યા છે. મહંમદ હસનનો મત આ વિચારવિમર્શને સમર્થન પુરું પાડનારું બની રહે છે. તેઓ લખે છે, “તગજ્જુલનો સંબંધ ગઝલથી નથી પરંતુ, જેને ‘તગજ્જુલ’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તે ઘટનાઓ અને વાસ્તવિકતાઓની બાહ્યના બદલે આંતરિક અનુભૂતિની સાથે સાથે તેનાથી ઉત્પન્ન થતી પ્રતિક્રિયાની સંકેતાત્મક અભિવ્યક્તિ સાથે છે. જેમાં નાદ, પ્રવાહિતા, ને દષ્ટાંતની સહાયથી ભાવોન્માદ જન્માવે એવી કેફિયત ઉત્પન્ન થાય છે.”^{૩૮}

આમ ‘તગજ્જુલ’નો સંબંધ શેરીયત સાથે હોવા છતાં શેરીયતથી વિશેષ ગુણ તેમાંથી પ્રકટ કરતાં અન્ય તત્વો સાથે છે જે ગઝલના પરંપરાગત રંગ ‘તગજ્જુલ’નો નિર્દેશ કરે છે.

આ સમગ્ર ચર્ચા-વિચારણાને દષ્ટિ સમક્ષ રાખતાં એવું તારણ તારવી શકાય કે ગઝલનો મૂળ રંગ તગજ્જુલ રહ્યો છે. તેની પાછળનું કારણ તગજ્જુલના અર્થો લગભગ સમાન હોવા છતાં તગજ્જુલમાં સ્ત્રી સાથેની વાતચીતનો ભાવ વધુ રહેલો છે. ‘તગજ્જુલ’માં પ્રેમના વિષયનું વર્ણન કરવામાં આવતું હોવાથી તેમાં પ્રિયતમાના સૌંદર્ય, વિરહ, મિલન, પ્રેમી-પ્રેમિકાના ઉદ્ગારો, પ્રકૃતિ તમામને વણી લેવામાં આવે છે. એની સાથે પ્રેમની આડે આવતાં ધર્મગુરુઓ, વડીલો, પ્રતિદ્વંદીઓને પણ સાંકળી લેવાય છે. પ્રેમની વિવિધ અવસ્થાઓ પણ તેમાં વર્ણવાય છે. આ બધાને કારણે ગઝલમાં પ્રેમરંગ ઘૂંટાંતો જાય છે. તેમાં છીછરાપણું હોતું નથી. અશ્લીલતાને તેમાં અવકાશ નથી. સાચા પ્રેમીને છાજે એવી ઠાવકાઈ, સલુકાઈ, સભ્યતા તેમાં હોય છે. જેથી, પ્રેમરંગ ઘૂંટાઈને ઘેરો બને છે, તગજ્જુલ ગઝલનો મૂળ રંગ હોવાથી જ તેને ‘ગઝલીયત’ કહેવાય છે. પરંતુ તે વિનાની ગઝલને ‘ગઝલ’ ન કહેવાય, એમ કહી શકાય નહીં. ગઝલના અનેક રંગોમાંનો તગજ્જુલ આમ એક રંગ છે, એક માત્ર રંગ નથી. આ પ્રેમરંગ જુદી જુદી આભાઓ સાથે ગઝલમાં પ્રકટ થાય છે.

સંદર્ભો :

૧. 'ગઝલ' - શકીલ કાદરી પૃ. ૧૯
૨. 'નુરૂલ લુગાત' ભાગ-૨ મૌલવી નુરૂલ હસન પૃ. ૨૬૦
૩. 'ફિરોઝુલ લુગાત' - મૌલવી ફિરોઝઉદ્દીન પૃ. ૩૬૬
૪. 'ઉર્દૂ-ગુજરાતી શબ્દકોશ' મોહમ્મદીન બોમ્બેવાલા પૃ. ૪૮૦
૫. 'મિસ્બાહુલ લુગાત' - અબ્દુલ હફીઝ બલીયાવી પૃ. ૫૮૯
૬. 'અલ મુન્જદ' - પૃ. ૭૦૮
૭. 'ગઝલ' - શકીલ કાદરી પૃ. ૧૯
૮. એજન પૃ. ૧૯
૯. 'મહાગુજરાતની ગઝલો' - મહા ગુજરાત ગઝલ મંડળ પૃ. ૮૪
૧૦. 'અરઝ' - શૂન્ય પાલનપુરી પૃ. ૮૨
૧૧. એજન - પૃ. ૮૨-૮૩
૧૨. 'મહા ગુજરાતની ગઝલો' પૃ. ૯૨-૯૭
૧૩. એજન પૃ. ૯૭
૧૪. એજન પૃ. ૯૮
૧૫. 'ગઝલનું ઇંદશાસ્ત્ર' - જમિયત પંડયા પૃ. ૧૬૧
૧૬. 'ધૂપદાન' - 'નસીમ' પૃ. ૫૬
૧૭. એજન પૃ. ૨૧૬-૨૧૭
૧૮. એજન (વકતવ્ય) પૃ. ૧
૧૯. અમૃત 'ઘાયલ': વ્યક્તિમત્તા અને વાડમય - વિનોદબોષી પૃ. ૭૦-૭૧
૨૦. 'ગઝલ : શિલ્પ અને સર્જન' - ડો. જયંત વ્યાસ (પ્રસ્તાવના)
૨૧. 'વિ' ૧૯૯૦ સપ્ટે. - ડિસે. - સં. રાજેન્દ્ર જાડેજા પૃ. ૨૩
૨૨. એજન પૃ. ૨૪

૨૩. 'ઘબક' ડિસેમ્બર ૧૯૯૫ સં. રશીદ મીર પૃ. ૩૧
૨૪. 'ગઝલનું ઇંદશાસ્ત્ર' - જમિયત પંડયા પૃ. ૧૬૧
૨૫. 'છીપનો ચહેરો ગઝલ' સં. મકરંદ દવે - 'ઘાયલ' પૃ. ૪
૨૬. 'ઘબક' ડિસેમ્બર ૧૯૯૫ સં. રશીદ મીર પૃ. ૩૨
૨૭. 'ઘબક' ડિસેમ્બર ૧૯૯૫ સં. રશીદ મીર પૃ. ૩૧
૨૮. 'ગઝલ : શિલ્પ અને સર્જન' - જયંત વ્યાસ (પ્રસ્તાવના)
૨૯. 'ઘબક' ડિસે. ૧૯૯૫ પૃ. ૩૨
૩૦. એજન પૃ. ૩૩
૩૧. 'જઝબાતે ફિતરત' - ઇલિયાસ બરની પૃ. ૬૦
૩૨. 'ઉત્તરા' ગઝલ વિશેષાંક પૃ. ૧૩૮
૩૩. એજન પૃ. ૧૬૧
૩૪. 'શેરૂલ અજમ' ભાગ-૩ શિબ્લી નૌમાની પૃ. ૨૧
૩૫. 'ઉર્દૂ ગઝલ' - યુસુફ હુસૈન પૃ. ૨૪
૩૬. 'નકદે મીર' - સૈયદ અબ્દુલ્લાહ પૃ. ૧૯
૩૭. ગઝલ ઓર મુતાલા એ ગઝલ' - ઇબ્રાહિમ બરેલવી પૃ. ૧૦
૩૮. 'મશરીક વ મગરીબ મેં તન્કીદી તસવ્વુરાત કી તારીખ' - મહંમદ હસન પૃ. ૧૭૨

ગુર્જરીને

અભિલાષા અમારી એ, બને ગુજરાત નંદનવન,
બને સાહિત્ય તીરથ વિશ્વનું જન થાય સહુ પાવન.
પુરાણા રંગમાં એના નવલરંગી પ્રભા ચમકે,
અમારી ગુર્જરી સંસ્કારનું પામે નવું સર્જન.
જગત સાહિત્યના રંગો બધા એમાં ભળી જાએ;
કલા સૌંદર્ય ખીલે, હો સુરેખી ભવ્યતા દર્શન.
ગઝલની પણ સરિતા છો વહે તુજ પૃષ્ઠભૂમિમાં,
બને તુજ ભવ્ય કુંજો પાસ નાનું ગુલ તણું ઉપવન !
બનાવીને રસિકતાની નવી એક ગોખ તુજ કુંજે
હવે બુલબુલ અહીં ગાશે મધુરા કંઠથી ગાયન
કલાની, ભાવનાની, અંજલિ અર્પી ભલે થોડી;
કદી 'અન્વર'ની લય રણકી, કદી 'હાજી' નું સંચાલન
ઘણાં ખીલ્યાં, ખરી પણ ગ્યાં, હજી ખીલે નવાં ફૂલો
કદી તુજ ઉર કોમલમાં સમાશે એ અધિવાસન
ગઝલના ગાનથી ગુજરાતની ભૂમિ ગજવીશું !

વંસતોત્સવ નવો તુજ ભવ્ય ઉદ્યાને ઊજાવીશું :

કદી લઈ 'મીર'ની મસ્તી, કદી 'ગાલિબ'ની ફિલસુફી

વતનગીતો કદી 'ચક્રવર્તી'ના, હસરત કવન-લેખન !
કદી 'ફાની'ની રંગીની, 'જગર' કેરી કદી શૈલી
'ઝફર'ના દર્દભાવો ક્યાં, કદી 'મોમીન' નું રસજીવન !
ઉઠ્યાં તુજ ખાકથી ને ખાકમાં તારી ભળી જશું
અમારા પૂર્વજોનું - ખાકમાં તારી થયું દાહન
કદી ના વ્યર્થ જાશે આંગણા શણગારવા તારા
'કલાપી' એ કર્યું, 'બાલે' કર્યું જે રક્તનું સીંચન
સમર્પિત થઈ જશે, જીવન કઈ, તારા કવન પયમાં
કદી થઈને જ રહેશે, ગુર્જરી ! એ રક્તનું અંકન !

ગઝલની ફૂટતી આશાકળી એક દિન ફળી રહેશે !

અમારા રક્તના સીંચન તણો બદલો મળી રહેશે !

૬૬ ગઝલ અનેક કાવ્યપ્રકારોમાંનો એક સ્વરૂપે નાનકડો કાવ્ય પ્રકાર છે. મહાકાવ્ય અને ખંડકાવ્યોની ગુંજાયશ આપણે જાણીએ છીએ. ગઝલનો એક ઊર્મિ કાવ્યનો, અરે, ઘણી વાર તો એક શે'રનો જ હોય છે - એ એની માત્ર મર્યાદા નથી, યોગ્યતા પણ છે. એની વિશિષ્ટતા ભલે જળવાય, બધું એક રૂપ કરીને અધ્યાત્મમાં ક્યાંક પહોંચતું હશે અરે, સાવ અરૂપ કરવું પડતું હશે, પણ અહીં રૂપો છે. એનું રમણીય વૈવિધ્ય તો માણવા જેવું છે. સૂર્યને કોડિયે પૂરવા કરતાં કોડિયે તેલ પુરાય એ જ માણસ તરીકે મને તો ગમે. હૈયે સભર સંવેદન હોય તો આજનો યુગ તો કબીર અને અખાને જન્મ આપે એવો છે - કવિ કાલિદાસને નહીં. કબીરનાં ભજનોને મંદાકાન્તા છંદના સ્વભાવના કરવાથી કબીર રહેશે ખરા ? ૭ ૭

- રતિલાલ 'અનિલ'

('છીપનો ચહેરો ગઝલ'માં સમાવિષ્ટ 'ગુજરાતી ગઝલની બાળપોથી' શીર્ષકથી રતિલાલ અનિલે લખેલાં લેખમાંથી સાભાર.)

- ગુમનામ

‘બાલ’ને મુખ બતાવી તું મસ્ત બનાવી રહી ગઇ
‘કાન્ત’ના ઉંબરે ચડી રૂપ બતાવી રહી ગઇ
તારી અલટ લટો તણી જોઇ ઘટાઓ થનથન્યો
મારા ‘કલાપી’ને ય તું નાચો નચાવી રહી ગઇ
‘ફાની’, ‘મલિક’ ગર્વથી, ઓઢીને આજે સૂતાં છે
મલિકકા એના દિલની તું ચાદર ચઢાવી રહી ગઇ
ચાલે છે તારી ચાલ પર, ‘શયદા’ના ! દિલમાં દાગ છે
તારા સુવાક્યોની લચક, મુખડું બતાવી રહી ગઇ
આજે ‘અસર’ની આંખમાં, તારી અસર છે તીવ્રતર
શોખીથી આવનારી તું, પરદામાં આવી રહી ગઇ
‘વહ્શી’ઓ તારા માર્ગમાં તુજને ‘અમીનો’ ઝંખતા
‘આસી’ ‘ગની’ ને શું કર્યું, સાધુ બનાવી રહી ગઇ
તું ઓ ‘નસીમ’ની પ્રિયા, મુગ્ધા બની ‘સગીર’ની
તેને હૃદય સમર્પીને, આને રડાવી રહી ગઇ
‘મુસા’ રહે છે તૂર પર, યાચે છે તે ‘કલીમ’ શું ?
તારી નજરને શું થયું ? દિલમાં શમાવી રહી ગઇ
જો ને ‘નિસાર’ થઇ ગયો ‘સીરતી’ તારા દ્વાર પર
ગુર્જરી વસ્ત્ર પહેરી તું, ભાન ભુલાવી રહી ગઇ
તારી નજરમાં ‘સુંદરમ્’ ‘જોષી’ઓ તુજ વિચારમાં
લૈલા નજદથી આવી તું, ઘૂંઘટ ફગાવી રહી ગઇ
સોંપી ખુદાને બાળકો, યોજયા કરે મુશાયરા
‘બેકાર’ને તું દામમાં દાવી ફસાવી રહી ગઇ
સ્વર્ગની અપ્સરા સમી, આવી તું મારા આંગણે
હૈયુ ઉડાવી લઇ ગઇ, આંખો બતાવી રહી ગઇ

- હેમેન શાહ

રસ્તે રસ્તે શઠ ઊભા છે
મંદિર, મસ્જિદ, મઠ ઊભાં છે
પાણી લઇને હઠ, ઊભાં છે
ખેતર સૂકાં ભઠ ઊભાં છે
કાચાં, લીલાં પાન ખરે છે,
ઠૂઠાં સાવ જરઠ ઊભાં છે
કોઇ ફરકતું ચકલું કયાં છે ?
લોકો હકડેઠઠ ઊભા છે.
પ્રશ્ન હજી તો એક જ ઉકલ્યો
ત્રણસો તે ચોસઠ ઊભા છે.

- શયદા

એમની આંખો શરાબી જોઈ છું
બિંદગી મારી ગુલાબી જોઈ છું
જોઈ છું હું કોઈની દુનિયા નવી,
કોઈની ખાનાખરાબી જોઈ છું.
કોઈ પણ જોતા નથી સાચો હિસાબ
વિશ્વમાં સહુને હિસાબી જોઈ છું.
હું નહીં ફાવી શકું કરતાં સવાલ
આપની હાજરજવાબી જોઈ છું.
મુખ છબી ? એ દિલરુબાની મુખછબી !
રાત જાણે આફતાબી જોઈ છું.
છે ફરક છે, તો ફરક પીવા મહીં
આ બધી દુનિયા શરાબી જોઈ છું.

- અમીન આઝાદ

જમાનાની જ્યાં આપદા યાદ આવી,
મને ભૂલવા ગમ, સુરા યાદ આવી
બુઢાપાના જોઈને ઠંડા નિસાસા,
જવાનીની મુજને હવા યાદ આવી.
જનાઝો જતો કોઈનો જ્યારે જોયો,
તરત મુજને મારી કઝા યાદ આવી.
ગયો ભૂલથી ભૂલી હું ક્યાં જવું છે,
મને કેમ ના લઈ જવા યાદ આવી
'અમીન' એમ કહેતો હતો "હું અમર છું"
મને આજ એની કઝા યાદ આવી.

- અમૃત ધાયલ

થાતાં તો થઈ ગયો'તો ઘડી સંગ શબ્દનો,
પણ આ જુઓ જતો જ નથી રંગ શબ્દનો.
આજે ય અંતરાલમાં પડઘા શમી ગયા,
આજે ય મૌન જીતી ગયું જંગ શબ્દનો.
સમજાવી એટલે તો શકે છે એ સાનમાં,
કે એની સાનમાં છે સહજ ઢંગ શબ્દનો.
છાયા મહીં વિષાદની આવી ગયો હશે,
વેધક નહીં તો હોય નહીં વ્યંગ શબ્દનો.
તારી સવારમાં જ છે એવું નથી કશું,
છે મારી સાંજમાંય અસલ રંગ શબ્દનો
'ધાયલ' નથી પહોંચતી નાખી કશે નજર,
અમને તો એમ વ્યાપ હશે તંગ શબ્દનો.

- રાજેન્દ્ર શુક્લ

કરમ કરે કે કરે એ સિતમ, છે શાહેસુખન,
સમાલજે કે પડી છે હવે નિગાહેસુખન.
ન દાગ હો ને દહે તો સમજ કે દાહેસુખન,
ખમોશ રહીને ખુલે છે સદાય આહેસુખન
મિલાવી હાથ મળી જાય ખૈરખવાહેસુખન
હવા થઈને વહી જાય વાહવાહેસુખન.
સુખન સજીને પધારો તમે ય અય દિલબર,
બિગર રહ્યું છે હવે ફક્ત સૈરગાહેસુખન
ખુલે શું કામ હવે આંખ, એવું રોશન આ !
પસારી પાંખ ચલી દૂર ક્યાંક યાહેસુખન.
અનાદિ કાળ અહીં ઓગળે પલકભરમાં,
અજલથી આજ હશે મૂળ ખાનકાહેસુખન.
શિખરની પાર શિખર, ઝળહળે ગઝલમંડપ,
મનાવો જશન, પઢો શ્વાસ અવ નિકાહેસુખન.

- બરકત વીરાગી 'બેફામ'

કવિ છું હું, બધાને કાજ મારે જીવવાનું છે
બધાનાં દર્દ મારાં છે, ને મારું દિલ બધાનું છે.

તમારું દર્દ છે આ, કામ મારે શું દવાનું છે ?
કે એ જીવવાનું કારણ છે, એ મરવાનું બહાનું છે ?

નહીંતર આંખની સામે જ મશરૂનું બિછાનું છે;
મગર મારા મુકદ્દરમાં હંમેશા જાગવાનું છે.

નજૂ મી, આવનારી કાલની ચર્ચા પછી કરજે;
મને છે આજની ચિંતા કે આજે શું થવાનું છે ?

હું ધારું છું - સુકાઈ ગઈ હશે સાચી તરસ મારી;
કદાચ એથી જ મારા ભાગ્યમાં મૃગજળ પીવાનું છે.

જગા એમાં મને મળતી નથી એમાં નવાઈ શી ?
હજી મારા હૃદય કરતાં જગત આ બહુજ નાનું છે.

હું નીકળી જઈ છું જ્યાંથી, ફરીથી ત્યાં નથી જતો;
હજી એ સ્વર્ગ જેવું સ્વર્ગ પણ મારા વિનાનું છે.

મળી છે લોકની કાંધે સવારી એટલે 'બેફામ',
ખુદાના ઘરનું તેડું છે, ખુદાને ત્યાં જવાનું છે.

- હરીન્દ્ર દવે

હવે થાકી ગયો સાકી, પુરાણા એ સુરાલયથી
નશો ચડતો નથી મુજને તમારા મહેકતાં મયથી

ગગનમાં શું રહે છે, કોક મારા જેવા દુર્ભાગી,
કોઈ બોલાવતું લાગે છે મુજને એ મહાલયથી

બધાં દશ્યો અલગ દેખાય છે, એ ભેદ સાદો છે,
હું દેખું છું વિમાસણમાં, તમે દેખો છો સંશયથી

મને એ ભેદ લાગે છે દિલાસો આપનારાઓ,
તમે મુજ દુર્દશા દેખી રહ્યા છો ખૂબ વિસ્મયથી.

હું જાણી જોઈને મારા કદમ એ જાળમાં મૂકું,
નથી હોતો કદી અજ્ઞાત તારા કોઈ આશયથી.

તમે અદશ્ય રહી બાજી રમો ગાફેલ રાખીને,
મહત્તા કોઈની ઘટતી નથી એવા પરાજયથી.

ન મારી દુર્દશાને ભૂલથી પણ દુર્દશા કહેતા,
ખરીદી પાનખર મોંઘી વસંતો કેરા વિક્રયથી.

જવું છે એક દી તો આજ ચાલ્યો જઈ છું, મિત્રો.
હું મહેફિલમાં નથી આવ્યો, ટકી રહેવાના નિશ્ચયથી

- કિસ્મત કુરેશી

મોત પાસે પણ હતી મરનારની એ માગણી:
રૂહ લઈ જાણે સનમના ઘર ભણી
તારા માદક રૂપ-સુરાના વર્ષણે છલછલ થવા
પ્યાલી તડપે છે હજી ચક્ષુ તણી
તેં ભલે ના ચેન આપ્યું, કિન્તુ દર્પણ દિલ તણું
ચીરનારી કાં બની હિરાકણી ?
રક્તથી મારા, જુઓ પશ્ચિમ દિશા રંગાઈ ગઈ
તો ય બાકી છે હજી મુજ તાવણી !
મેરુનાં ઊંચાણ, સાગરના ઊંડાણો માપનાર !
આવ, જીવનની કરી દે માપણી.
દોડવાની હોડમાં શું હાર આપું વાયુને ?
રૂઠી ગઈ મુજ કલ્પનાની સાંઢણી
ભાત પડતી ધૈર્યની શી રીતે જીવન ચીરમાં
જો વિષમતા હોત ના એમાં વણી ?
સ્નેહના ગોરસ થકી રસવંત આલમને કરે,
થઈ ગઈ છે લાગણી ગોવાલણી
જાણતી નહોતી મને આ મુલકની આબોહવા
તો-ય નાંખી જિંદગીની છાવણી
કેમ કિસ્મત તારી ઠોકરની મજા માણી શકે
પ્રેમની જો હોય કાચી બાંધણી

- બેકાર

એ કથા છે રૂપના લીલામની
દેવીઓ દાસી બની ગઈ દામની
સ્વર્ગ માંહે અપ્સરા છે નામની;
કામમાં આવે છે વસ્તુ કામની !
શ્યામ છે પણ ભાગ્યશાળી તો ખરા;
ગોપીઓ ચાહે છે આખા ગામની
સબ્જ પરીઓ ઉતરી કોલેજમાં
ટીચરોની નાત છે ગુલફામની !
હિંદના દેવોને રીઝવવા હવે
દેવીઓ લાવીશું બર્મિંગહામની
પુણ્યશાળી પાર્ક કેરી યોજના
છે ખચિત વાંઢા તણા વિશ્રામની
માનવીના પૂર્વજો ના હોત તો,
વાનરોને શી પડી'તી રામની

- રતિલાલ 'અનિલ'

- સાબિર વટવા

કુદરત કરી રહી છે શૃંગાર ધીરે ધીરે
સૌંદર્ય લઈ રહ્યું છે આકાર ધીરે ધીરે
અંધાર ધીરે ધીરે સરકે છે મુજ હૃદયથી;
ચળકે છે ત્યાં નયનથી અણસાર ધીરે ધીરે
શૃંગો થઈ રહ્યાં છે, સાકાર ધીરે ધીરે;
આશા કરી રહી છે, સંચાર ધીરે ધીરે
ગાલો અને અધર પર ગુલમહોરની લહેરી
પામી રહી છે ઊર્મિ પગથાર ધીરે ધીરે
ઉપમા બની રહી છે તે ખીલતાં કમળની
ઊઘડી રહ્યાં છે જાણે દિલદાર ધીરે ધીરે
પોઢી રહેલી હૈયે આશાઓ સળવળી છે
જાગી રહી છે આખી વણઝાર ધીરે ધીરે
કેં રસભરી કથાઓ રસના રટી રહી છે,
ચાખી રહ્યું છે હૈયુ નિજ ખ્યાર ધીરે ધીરે
વિકસી રહી છે 'સાબિર' આ આત્મની ક્ષિતિજો;
સુંદર બની રહ્યો છે સંસાર ધીરે ધીરે

વાત એવી જ વાત થઈ ગઈ છે,
રાત સાચે જ રાત થઈ ગઈ છે.
આ ઉદાસી જતી નથી કેમે,
જાણે મોંઘી મિરાત થઈ ગઈ છે !
ઠીક ક્યાં છે આ આંખની મોસમ ?
એકધારો પ્રપાત થઈ ગઈ છે.
કેમ કાસદ હજી નથી આવ્યો ?
કોઈ અણધારી વાત થઈ ગઈ છે ?
ઉંબરે આવ્યો રાહનો પથ્થર,
ઘાત પણ કેવી ઘાત થઈ ગઈ છે.
ચહેરે રેખા છે ચિત્રની ક્યાં આ ?
કોઈ નકશાની ભાત થઈ ગઈ છે !
સ્મિત કરવું ને પૂછવી તબિયત,
મૈત્રી યે રીતભાત થઈ ગઈ છે.
થાય છે ત્યાં સગાઈની વાતો,
શાયરોની ય ન્યાત થઈ ગઈ છે.
બારણે મોતના ટકોરા છે
જિંદગી અંતે મહાત થઈ ગઈ છે.

- મસ્ત હબીબ

નિગાહ સાકીની સૌ પર છે તુજ પ્રતિ તો નથી,
વિચાર, તારી તૃષામાં કોઈ ક્ષતિ તો નથી ?
ઉણપ તો એટલી રે'વાની તારા સર્જનમાં,
જીવી રહ્યો છું ભલે તારી સંમતિ તો નથી.
દમન સ્વરૂપે મળી એટલી તો સ્વાધિનતા,
સભાપતિ છું ગગનનો નગરપતિ તો નથી.
કે મયકશીના પ્રસંગે ઘટા ચઢી આવી,
અમારી મસ્તીમાં એની અનુમતિ તો નથી ?
કરે છે રાત તિમિર કેમ આટલું ધારણ,
અધોગતિમાં છૂપી એની ઉન્નતિ તો નથી ?
સરી રહી છે 'હબીબ', કેમ અશ્રુધારાઓ,
સ્મૃતિઓ કોઈની, કોઈની વિસ્મૃતિનો નથી.

- મરીઝ

રહું છું યાદમાં તારી મને ચર્ચામાં રસ ક્યાં છે !
ફરક રેખા હું ક્યાં દોરું ? પ્રણય ક્યાં છે, હવસ ક્યાં છે !
ભલે બેઠો હજારો વાર એનો હાથ ઝાલીને,
પરંતુ એ ન સમજાયું હજી પણ એની નસ ક્યાં છે
સમય ચાલ્યો ગયો, જ્યારે અમે મૃગજળને પીતા'તા,
હતી જે એક જમાનામાં હવે એવી તરસ ક્યાં છે !
અહીં તો એકધારી જિંદગી વીતી છે વર્ષોથી,
તમે માનો કે જીવનના બધા સરખા દિવસ ક્યાં' છે.
'મરીઝ' એક વાત લોકોથી છુપાવીને મેં રાખી'તી,
ગયો કહેવા તો જોયું એમાં લોકોને જ રસ ક્યાં છે.

- ગની દહીંવાલા

ગાય છે ને ઘૂમે છે એમ જિંદગી મારી
રાત્રિએ દળે દળણાં, જેમ કોઈ દુખિયારી
એમ તું વિચારોને ભૂલવા ચહે છે મન,
ત્યાગની કરે વાતો જેમ કોઈ સંસારી
રંગ એ રીતે પુર્યા કુદરતે પતંગામાં,
જે રીતે ચિતા આગળ હો સતિને શણગારી.
પૂર્વમાં સરિત-કાંઠે એમ સૂર્ય ઉગ્યો છે,
બેડલું ગઈ ભૂલી જાણે કોઈ પનિહારી !
એ રીતે પડી આંટી મારી હસ્ત રેખામાં,
ગૂંચવાઈ ગઈ જાણે જોઈને દયા તારી.
બુદ્ધિ આજ એ રીતે લાગણીને વશ થઈ ગઈ,
જઈ ઢળે ઉષા-ચરણે જેમ રાત અંધારી.
તાપ કંઈ 'ગની' એવો જિંદગી ખમી રહી છે,
થઈ ગઈ છે વર્ષાની જાણે પૂર્વ તૈયારી.

- અઝીઝ કાદરી

અબોલા લઈને બેઠા છે પરસ્પર બોલવા લાગે
મિલનની મજલિસો જામે ને બે ઘર બોલવા લાગે
સવાકો થાય અવાકો દેહ નશ્વર બોલવા લાગે
તમે બોલો તો સાથોસાથ પથ્થર બોલવા લાગે
તમારા રૂપની ચર્ચા શરૂ થઈ જાય તો ચોક્કસ
ધરા બોલે, ગગન બોલે, ને સાગર બોલવા લાગે
ગયું છે બાગમાંથી કોણ અશ્રુભીની આંખો લઈ
મળે વાચા તો ફૂલો ડાળ ઉપર બોલવા લાગે
કુવો જાગી ઉઠે પાણીનું હૈયું થનગની ઊઠે,
પરોઢે જ્યારે પણિહારીના ઝાંઝર બોલવા લાગે.
મિલન વેળાની મસ્તી જીભ પર આવી નથી શક્તી
નવોઢા ચુપ રહે ફૂલોની ચાદર બોલવા લાગે
નજર પાસે જો સમૃદ્ધિની મૂડી હોય તો મિત્રો
ઈમારત કેટલી સધ્ધર છે ચણતર બોલવા લાગે
સમજદારી વધે તો બોલવાની ટેવ છૂટે છે
ખુલેના જીભ જેની એનું અંતર બોલવા લાગે
'અઝીઝે' ક્યાં હજી બારાખડી પણ સાચી સીખી છે
સભા વચ્ચે ભલા ક્યાંથી બરાબર બોલવા લાગે ?

- ઓજસ પાલનપુરી

રૂપની એટલી અસર લાગી;
થઈ ગયા રંગરાગ વૈરાગી.
દિલની હિંમત જ્યાં તૂટવા લાગી;
મેં ગઝલની સહાયતા માગી
ડૂબવા ટાણે હાથ-પગ માર્યા
અંત કાળે ય ચેતના જાગી
શી ખબર શું મળી ગયું દિલને ?
કેમ અચાનક થઈ ગયું ત્યાગી ?
મારે માટે રચી તે જે સૃષ્ટિ;
તારે ખાતર મેં એય પણ ત્યાગી
ભિન્ન વૃત્તિનો મેળ શું 'ઓજસ' ?
રૂપ ભોગી છે પ્રેમ છે ત્યાગી.

- જલન માતરી

હશે સત્ય પણ, કલ્પના પણ હશે,
ખુદા શબ્દ છે તો, ખુદા પણ હશે.
નરક-સ્વર્ગ જેવી જગા પણ હશે,
સજા પણ હશે ને મજા પણ હશે.
અગર મોક્ષ મળશે જો ત્યાં તો પછી,
સુરા પણ હશે, અપ્સરા પણ હશે.
કયામતમાં ઇન્સાફ થાશે પછી,
હશે ફૂરતા પણ, દયા પણ હશે.
મટે કેમ ના રોગ શોધો ભલા,
જો પીડા હશે તો દવા પણ હશે.
કયામતની રાહ એટલે જોઈ છું.
કે ત્યાં તો જલન મારી મા પણ હશે.

- નૂર પોરબંદરી

અર્થ ઘોંઘાટનો સાફ સમજાય છે,
બિંદગી બિંદગી બિંદગી થાય છે.

માર્ગ ક્યાં છે વિકટ એવો પરલોકનો ?
દમ વગરના બધા લોક ત્યાં જાય છે.

હામ બાકી છે જીવી જવાની ઘણી,
મારા દિલમાં હજી દર્દ સચવાય છે.

કોઈ સાથેના મનદુઃખની ચિંતા ન કર,
ભીડમાં કોઈથી કોઈ અથડાય છે.

એમ તો એને નિષ્કુર કહેવાયના,
વાતમાં વાત આવી તો કહેવાય છે.

રણમાં જોવા મળે તો નવાઈ નથી
ઝાંઝવા ગંગા કાંઠેય દેખાય છે.

‘નૂર’ ! ત્યાંથી શરૂ થાય છે બંદગી
તારી મસ્જિદની હદ જ્યાં પુરી થાય છે.

- મુસાફિર પાલનપુરી

સુગંધોમાં સદા ચકચૂર ને મશગૂલ રહેવાના ,
અમે ફૂલો ગમે તે હાલમાં પણ ફૂલ રહેવાના.

પ્રલોભનથી કસોટી કોઈ દી કરજો નહીં ખ્યારા !
અમારા અંતરે તો લાગણીનાં મૂલ રહેવાના.

બનીને ખૂબ ભારે કોણ ડૂબે પથ્થરો પેઠે ?
અમે ભવસાગરે પણ સાવ હળવા ફૂલ રહેવાના.

કહે છે પ્રેમ જેને એ ભભૂતિ ચોળતા રહેશું,
યદિ એ ભૂલ છે તો પણ કરીને ભૂલ રહેવાના.

‘મુસાફિર’ જીવવું તો છે સુદામાની જ મસ્તીથી,
ખબર છે પોટલીમાં આપણી તાંદુલ રેહવાના.

- ભકત સત્તાર શાહ ‘નિઝામી’

હૃદય મારું વીંધાયું છે સનમના નયન નશ્તરથી
મળ્યું છે દર્દે દિલ મુજને સિતમ પરવર સિતમગરથી

સનમના વસ્લ વિણ મારા હૃદયનુ દર્દના જાએ;
ન મંતરથી, ન તંતરથી, ન ધંતરથી, ન જંતરથી.

સનમના પ્રેમમાં પાગલ બની જ્યાં ત્યાં હું ભટકું છું,
મને જોવાને આવે લોકના ટોળા ઘરોઘરથી.

હૃદયમાં વાસ છે એનો છતાં દીદાર ના થાયે
કોઈ આવો મિલન મારું કરાવો મારા દિલબરથી

એ મારી પાસે છે ‘સત્તાર શાહ’ હું એની પાસે છું
કિનારાઓ કદી આઘાં થયાં છે ? શું સમંદરથી

- દીપક બારડોલીકર

રંગ બદલું, ચિતાર બદલું છું
શાયરીનો પ્રકાર બદલું છું.
મોસમો પણ લિવ્યાસ બદલે છે
ઢંગ હું પણ લગાર બદલું છું
આજ જોવી છે એની દિલદારી
આજ થોડોક પ્યાર બદલું છું
રંગ, ખુશબૂનો જોઈએ મેળો
શુષ્ક છે આ બહાર, બદલું છું
રોક રાખ્યાથી ના વળે કાંઈ
આમ ક્યારે વિચાર બદલું છું
શબ્ય ઊઘાડું છું રાતનું 'દીપક'
ઝાંખીપાંખી સવાર બદલું છું.

- કરસનદાસ લુહાર

આવ, લીલા શ્વાસમાં આળોટીએ,
લાગણીના ઘાસમાં આળોટીએ.
લોહીમાં ઝોકાર અંધારું ભરી,
આ નિબિડ અજવાસમાં આળોટીએ
મોરપીછાંથી પલળશું આપણે,
રેશમી આભાસમાં આળોટીએ.
ચાડિયાને કેફ હરિયાળો ચઢયો,
ચાલ, ચાસેચાસમાં આળોટીએ.
ટેરવાના ખંડિયેરોમાં જઈ,
સ્પર્શના ઇતિહાસમાં આળોટીએ.
એક શિશુની ઉદાસીને થયું;
આજ 'કરસનદાસ'માં આળોટીએ.

- હરજીવન દાફડા

કોઈ સાધુ ફકીરને ઓળખ,
એ પ્રથમ આ શરીરને ઓળખ.
ધન વિના મોજશોખ માણે છે
કોઈ એવા અમીરને ઓળખ
જ્યાં સ્વયંનો અવાજ પણ અટકે,
એ અહમની લકીરને ઓળખ.
તું ઝવેરી જ હો ખરેખર તો,
હેમ ઓળખ, કથીરને ઓળખ.
તું જ આસન લગાવ અંતરમાં,
તું જ તારા કબીરને ઓળખ.

- દર્દ ફાઝલાગી

છે વાહક જિંદગીના, શ્વાસના ચાલક હવા-પાણી
હકીકતમાં છે આ સંસારની રોનક હવા-પાણી
કદી થૈ જાય છે મઝદારમાં દોરક હવા-પાણી
કિનારા પર કદી થૈ જાય છે ઘાતક હવા-પાણી
વદન ફીકાં, ઉદાસ આંખો, હૃદય વેરાન રણ જેવાં
છે આ તારા નગરના કેટલાં શોષક હવા-પાણી
હવા-પાણી જગતના આવશે ક્યાં રાસ માનવને
ન આવ્યા એને જન્મતમાં ય જ્યાં માફક હવા-પાણી
ગવાહી દે છે સર્જનહારનું અસ્તિત્વ હોવાની
ઉષા, સંધ્યા, નિશા, સૂરજ, શશી, તારક હવા-પાણી
ઋતુ દાહક હો કે શીતળ અગર સંગાથ હો તારો
તો બારે માસ લાગે માણવા લાયક હવા-પાણી
નિશાં સુધ્યાં નગરનું 'દર્દ' એ રે'વા નથી દેતાં
ભયંકર આગ કરતાં હોય છે અઢળક હવા-પાણી

- ભગવતી કુમાર શર્મા

છાકટી છે અને છકેલી છે,
લાગણીઓની આજ હેલી છે.

પગની ઘૂઘરીઓ ઘેલી ઘેલી છે,
ડાળ કંઈ કૂલથી નમેલી છે.

કેવી ખુશબૂ સભર હવેલી છે !
આંગણો જૂરતી ચમેલી છે.

મોતના પગ મહીં પડેલી છે,
જિન્દગી હાથથી ગયેલી છે.

જેને હું માનતો તો મેઘધનુ,
તારી મેંદી રચી હથેલી છે.

થોડું અજવાળું, થોડું અંધારું,
સાંજ કેવી સરસ નમેલી છે !

ખોટ છે માત્ર લીલા પગરવની,
દ્વાર છે, ઉંબરો છે ડેલી છે.

મારી આંખોની જળ સપાટી પર
મેં કવિતાઓ કંઈ લખેલી છે.

- નાઝિર દેખૈયા

ખૂબ કડવો જિંદગીનો જામ છે;
ગટગટાવે જઈ છું આરામ છે.

નાશમાંથી થાય છે સર્જન નવું;
મોત એ જીવનનું બીજું નામ છે.

તું નહીં માણી શકે દિલનું દરદ,
તારે ક્યાં આરંભ કે પરિણામ છે !

દ્વાર તારા હું તજીને જઈ ક્યાં ?
મારે મન તો એ જ તીરથ ધામ છે

આછું મલકી લઈ ગયા દિલના કરાર,
કેવું એનું સીધું-સાદું કામ છે !

છેલ તો તારાથી દેવાશે નહીં
ઠારનારા ! એ ન તારું કામ છે.

ખાકને 'નાઝિર' ન તરછોડો કદી,
જિંદગીનો એ જ તો અંજામ છે.

- ખલીલ ધનતેજવી

એના ઘરની એક બારી મારા ઘર સામે હતી,
મારી જે દુનિયા હતી મારી નજર સામે હતી.
એક સરખો ગર્વ બંનેને હતો વ્યક્તિત્વનો,
એક ઊંડી ખીણ પર્વતના શિખર સામે હતી.
રાતે ચિંતા કે સવારે સૂર્ય કેવો ઊગશે,
ને સવારે, સાંજ પડવાની ફિક્કર સામે હતી.
હું વસંતોને ઊમળકાભેર માણી લેત પણ,
હાય રે ! એક વેંત છેટે પાનખર સામે હતી.
હું જ અંધારાના ડરથી આંખના ખોલી શક્યો,
એક સળગતી મીણબત્તી રાતભર સામે હતી.
મિત્રને શત્રૂની વચ્ચેવચ ખલીલ ઊભો હતો,
એક આફત પીઠ પાછળ એક નજર સામે હતી.

- મનોજ ખંડેરિયા

એક પીળક પરોઢે બોલે છે,
મારી નીદંરની ડાળ ઠોલે છે.
કોઈ ઊભું બહાર દરવાજે,
એ જ અંદરથી દ્વાર ખોલે છે.
એક ગમતી ગલી ઉઠાવી લે !
ગામ આખું ચડેલું ઝોલે છે.
આંખ તગતગતી લીલી ઇચ્છાની
હા, હજી કોઈ આ બખોલે છે
મૂકી પારેવું સામે પલ્લામાં
આ રીતે કોણ મુજને તોલે છે
શ્વાસના ધારદાર ચપ્પુથી
આ હવા મારું હોવું છોલે છે.

- જયેન્દ્રસિંહજી 'ફાની'

બ્યાં સુધી આ હાથમાં પાલવ હતો,
ત્યાં સુધી જાણે કે એક ઉત્સવ હતો.
એટલે તો હામ હું હારી ગયો,
ગામ છેટે કોઈ ના પગરવ હતો.
એક એ પણ માનવીનું રૂપ છે
આમ તો લંકેશ પણ દાનવ હતો.
સાથીઓ સાહેદી એવી આપશે,
હું હતો શાયર છતાં માનવ હતો.
એટલું કહી અંજલિ દેજે મને,
કેં વધુ નહીં માત્ર હું માનવ હતો.
હાસ્ય હસતું રાખતો'તો હોઠ પર
દિલ મહીં 'ફાની' ભલેને દવ હતો.

- મહેક ટંકારવી

દિલ હોય નહીં, ના હોય દરદ, દિલદારની વાતો શું જાણે
ના હોય જિગર, ના હોય જખમ તે ખ્યારની વાતો શું જાણે
મીરાંની જે ભક્તિ ના સમજે, જે દર્દ ન જાણે મીરાંનું
તે ઝેરકટોરા પીને પણ જીવનારની વાતો શું જાણે
સમજે ન ફકીરોની મસ્તી, મદમસ્ત કલંદરની હસ્તી
તે શૂળી ચઢી મન્સૂર તણા લલકારની વાતો શું જાણે
ગફલતની જે ચાદર તાણીને આરામથી રાતે ઊંઘે છે
તે ચાદમાં તારી જાગીને રડનારની વાતો શું જાણે
ના પ્રેમકદી કર્યો જેણે ના આહ ભરી ફરિયાદ કરી
તે હાથ મહીં અંગાર લઈ ફરનારની વાતો શું જાણે
રણમાં જે રહીને મૃગજળથી બસ પ્રેમ કરીને બેઠાં છે
તે પાણી વહેતા ઝરણાનું પીનારની વાતો શું જાણે

- સુરેશચંદ્ર પંડિત

તર્ક તોડી જુઓ પાર પામી જશો
એ નિરાધાર આધાર પામી જશો
આપ આવો ગલીમાં મળો શેખજી
મેઘ સોતો જ મલહાર પામી જશો
એક કારણ હતું આંસુઓનું ગહન
શું ખબર આપ અણસાર પામી જશો
છે મહેફિલ હજી વિશ્વની બેખબર
કેંક કોશિશ કરો ચાર પામી જશો
માત્ર મોસમ નથી સંગમાં છે સ્મરણ
ફૂલમાં એનો ધબકાર પામી જશો
ઝંપલાવો જીવન એક સંઘર્ષ છે
આખરે જીત કે હાર પામી જશો
એક મોહક નજરથી નિહાળો તમે
શબ્દનો શૂન્ય વિસ્તાર પામી જશો
એક પડઘો જીવે છે હજી ભીંતમાં
કાન માંડો તો ભણકાર પામી જશો
ભરવસંતે કોઈ કેસૂડાં પર હશે
શોધજો એ પ્રથમ પ્યાર પામી જશો
ઢેલના ધૂળિયા રંગ સંગે રમે
એ નઝાકત એ શણગાર પામી જશો
એક સરખી રહી છે સ્વયં સત્ય છે,
એ ઝલકને ઘણીવાર પામી જશો
ગીત છેડી જુઓ ધૈર્યથી મૌનથી
દમબદમ તારથી તાર પામી જશો.

- મંઝર કુતિયાનવી

નમ્રતાની રૂપથી રાખે છે આશ
મૂર્ખ મન પથ્થરમાં શોધે છે કુમાશ ?
દિલ ગયું, બુદ્ધિ ગઈ, શુદ્ધિ ગઈ
પ્રીત પણ કેવો કરી ગૈ સર્વનાશ
સળવળે છે વીજ એની આંખમાં
છે લટો વળખાતી જાણે નાગપાશ
મોત પણ માગ્યું નથી મળતું મને
ના હશે મારા સમો કોઈ નિરાશ
છોડનારા વ્યર્થ તરછોડે નહીં
કેં હશે મુજ સાધના માંહે કયાશ
તું પ્રથમ ખોવાઈ જા ખુદમાં હૃદય
કર પછી એને જો કરવો હો તલાશ
ખૂબ જાણું છું હું આદર એમનો
ઝેર છે દિલમાં ને વાણીમાં મિઠાશ
જોઈને રંગત ચમનમાં ફૂલની
યાદ આવી એમના મુખની રતાશ
આંખ દિલની હોય એ 'મંઝર' જૂએ
પ્રેમનો કણકણમાં વ્યાપક છે પ્રકાશ

- મઝહર ફારૂકી

કોઈ પરદા મહીં મલકાય છે ધીરે ધીરે
ઊર્મિઓ દિલ મહીં વળ ખાય છે ધીરે ધીરે
સત્ય જીવન મહીં સમજાય છે ધીરે ધીરે
પ્રીત થાતી નથી થૈ જાય છે ધીરે ધીરે
આંખડી રૂપથી અંજાય છે ધીરે ધીરે
તૂર દુનિયા મહીં સર્જાય છે ધીરે ધીરે
રૂપવાળા એ હકીકતને ન સમજી શક્યા
મૂલ્ય દષ્ટિ તણા અંકાય છે ધીરે ધીરે
ના ફળે કેમ પછી આશ-લતા આપ કહો
નીર જ્યારે કે નયન પાય છે ધીરે ધીરે
એમ લહેરાય છે લટ એના વદન પર 'મઝહર'
નાગણી જણે કે વળ ખાય છે ધીરે ધીરે

- અદમ ટંકારવી

ખોલે છે આંખ ક્યાં હવે ડમરો સવારમાં,
હું યે રહું છું ક્યાં હવે તારા વિચારમાં ?
રણમાં ફર્યા કરવાનું પરિણામ જોઈ લ્યો,
આખર અમે પડી ગયા મૃગજળના પ્યારમાં
જોતાં જ કેમ આટલાં વિહ્વળ બની ગયાં,
પાણીથી કેં વિશેષ હતું અશ્રુધારમાં ?
મારા પગોની સાથ આ વિટંભાય છે કશું,
ને આમ તો ઉભું ચ નથી કોઈ દ્વારમાં
કે વળ દવાથી રોગ અમારો નહીં મટે,
સંબંધ પણ ઉમેરો જરી સારવારમાં
લીંપાઈ ગૈ છે ભીની સુંગધે હવાની ભીંત,
લીલું હસે છે ટેકરીઓ પણ બહારમાં

- રાહી રાજકોટી

આંખને અશ્રુપાત ગમે છે
પ્રેમના પ્રત્યાઘાત ગમે છે
આહ, નિસાસા, ગમ ને આંસુ
આપની આ સોગાત ગમે છે
અંતર ઉજળું રાખો નિશદિન
સૌને પૂનમ રાત ગમે છે
જાણું છું હું પ્રેમની ભાષા
મારી સૌને વાત ગમે છે
કાજળ ઘેરી એની આંખો
એથી કાળી રાત ગમે છે
સ્મિત કદી તો કો'દી છણકો
પ્રીતની સર્વે ભાત ગમે છે
દિવસે એ સંતાય છે 'રાહી'
તારાને પણ રાત ગમે છે.

- ફઝલ જામનગરી

લોક પૂછે છે શું દુઆ માંગી
મેં કહ્યું પ્રેમ-ભાવના માંગી
યા ખુદા ! તારા લાખ ઉપકારો
તેં ગગન દીધું મેં ધરા માંગી
દિલની દુનિયા ઉજળવા માટે
મેં પ્રણયની ધવલ પ્રભા માંગી
તું અદેખાને આપ સદ્બુદ્ધિ
સર્વવ્યાપીથી એ દુઆ માંગી
કેટલો એ દુઃખી હશે જોણે
હાથ ઊંચા કરી કઝા માંગી
હોય એ દોસ્ત કે પછી દુશ્મન
મેં બધા પાસે ચાહના માંગી
કેમ થાઉં નહીં 'ફઝલ' ઉન્નત
મેં ખુદાથી સદા કૃપા માંગી

- જમિયત પંડયા 'જિગર'

ચિત્ત હતું, ચળી ગયું,
મન હતું, મળી ગયું
ચાંદનીની આગમાં,
આયખું બળી ગયું.
ખોળશો મા રાખ છે,
દિલ બળીઝળી ગયું.
સ્વપ્ન એમનું હતું,
એ મને ફળી ગયું.
રૂપ પ્યારનું લઈ,
કોણ આ છળી ગયું ?
પારકું ગણેલ એ,
હેતથી ઢળી ગયું.

- રશીદ મીર

કુંડળીમાં વિરાગ પાણીનો,
આપણે રંગ-રાગ પાણીનો.
જીવ રૂંધાતો હોય છે તળિયે,
હોય લેવાનો તાગ પાણીનો.
હસ્તરેખા કરે છે વરતારો,
ત્યાગ જે સંગ આગ-પાણીનો.
જળની લીલા રૂંવે રૂંવે તોડે,
ઝીણો વાગે છે ઝાગ પાણીનો.
કાઢવા રોજ રોજ ધોવું છું
કેવો લાગ્યો છે દાગ પાણીનો.
'મીર' પાણી કળાને શોધું છું,
શોધી આપે સુરાગ પાણીનો.

- નિર્મિશ ઠાકર

દશ્યોમાં એકધારી ભાષા નથી તો શું છે ?
ખુલ્લી રહેલ વ્યારી ભાષા નથી તો શું છે ?
ભીના ભરેલ ભાવે સૌંદર્ય સાચવે છે
ફૂલો ભરેલ ક્યારી ભાષા નથી તો શું છે ?
કાળી સડક પરે જે પ્રસ્વેદથી લખાતી
મઝદૂર-થાક-લારી ભાષા નથી તો શું છે ?
ડૂબી શકે બધું યે જેની હૃદયલિપિમાં
અશ્રુ સમેત નારી ભાષા નથી તો શું છે ?
ફૂટપાથની પથારી, ભૂખ્યું સુતેલ બાળક
ખામોશ સૌ અટારી, ભાષા નથી તો શું છે ?
જૂના જ શબ્દમાં કે પ્રગટાવજો અપૂર્વ
એ માગણી તમારી ભાષા નથી તો શું છે ?
એના હૃદય મહી જે અનુવાદ થઈ શકી ના
આ વેદના અમારી ભાષા નથી તો શું છે ?

- ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'

સો ટકા કામિયાબ જેવી છે
યાદ તારી શરાબ જેવી છે
શક્યતાનું ગણિત અને અટકળ
વાણિયાના હિસાબ જેવી છે
બેચ કાંઠે વહે છલોછલ જે,
આંખ મારી ચિનાબ જેવી છે
આવરણથી કશું ન ઢંકાશે;
પ્રીત ખુલ્લી કિતાબ જેવી છે.
પુષ્પ કાગળના લઈને શણગારો,
કલ્પના ફૂલછાબ જેવી છે.
શું ચુકાદો હશે ક્યામતમાં
બિંદગી ખુદ અઝાબ જેવી છે
ઝંખનાઓ, સમય અને 'નાશાદ'
આ ત્રિરાશી ખરાબ જેવી છે.

- મીરા આસિફ

સ્પર્શના સાગરનું છલકાઈ જવું
કેટલું 'સહેલું' છે ભીંજઈ જવું
તું ગઝલના શે'રની ભીની લહેર
ધન્ય છે તારું આ લહેરાઈ જવું
હું તરસ પહેરીને બસ જોયા કરું
ઝરમરી વાદળનું વિખરાઈ જવું
હોય મંઝિલ બે કદમ, તે રાહમાં
શક્ય છે શ્વાસોનું રોકાઈ જવું
રોજ મારા લોહીમાં ટહૂકા ઊગે
યાદ આવે તારું પડઘાઈ જવું

- અશરફ ડબાવાલા

સવારે સૂર્ય સામે જે પ્રલયની વારતા માંડે,
એ રાતે ફૂલ પાસે જઈ હૃદયની વારતા માંડે.
ઘણાં ચાલે સમયસર ને સમયને ફેરવી નાખે;
ઘણાં એવા ય છે જેઓ સમયની વારતા માંડે
નથી જે જાણતાં જલને કે જલની કોઈ પીડાને,
ઉછાળી કાંકરી તેઓ વલયની વારતા માંડે.
જે તારા હાથના દરિયામાં ઊંડે જઈ નથી શકતા;
કિનારે પગ ઝબોળી એ પ્રણયની વારતા માંડે
હજી આ યાદનું બાળક સતત રાતેય જાગે છે;
કહો અંધારને કોઈ ઉદયની વારતા માંડે.

- અમર પાલનપુરી

છુટશો બે કામથી
જીવશો આરામથી
એ સફળ ના થૈ શકે,
જે ડરે અંજામથી.
મોત મેં જોયું નથી,
ઓળખું છું નામથી
એટલે ઉઠયા 'અમર'
કોણ ઝઘડે રામથી ?

- હનીફ મહેરી

હું બધાથી પર નથી,
છું બશર ઇશ્વર નથી.
જ્યાં વિષય શ્રદ્ધાનો છે
ત્યાં કશે પથ્થર નથી
લાગણી રુંધ્યા કરો ?
ને કહો છો સ્વર નથી.
તું હશે તો ઘર હશે,
તું નથી તો ઘર નથી.
સાચવી લો આ ક્ષણે,
ફૂલ છું અત્તર નથી.
શહેરમાં યુદ્ધો સતત
સરહદે લશ્કર નથી.
બંદગી કરજો 'હનીફ'
કેં ખુદા દર દર નથી.

- દિનેશ ડોંગરે 'નાદાન'

બિંદગી આ એક પળ છે ચાલ સાથે જીવીએ;
મોતની ઘટના અટળ છે ચાલ સાથે જીવીએ !
જીવતર છે આપણું ને જીવવું છે આપણે -
પ્રેમના મારગ અકળ છે ચાલ સાથે જીવીએ !
વેદના મારી અહીં આંખો મહીં છલકાય છે,
યાદના જળમાં વમળ છે, ચાલ સાથે જીવીએ !
કસ્તૂરીની શોધ કરવા ક્યાં લગી રઝળીશ તું ?
આપણું જીવન કમળ છે, ચાલ સાથે જીવીએ !
આ જગતના બંધનો 'નાદાન' તોડી લે હવે
જીવવાની આ જ પળ છે, ચાલ સાથે જીવીએ.

- જયેન્દ્ર શેખડીવાલા

તું પવન છે
તું જ વન છે
આવ મારા રોમ પર્ણે
રેશમી ઝાકળનું વન છે
સ્વપ્ન હાથોહાથ તે આપ્યું હતું એ
એક દંડિયા મહેલનું કેદી ગગન છે
સાવ છેલ્લા શ્વાસને સ્પર્શી પૂછું છું હું તને કે -
તું પવન છે કે પીડાના દૈત્યનું પુનરાગમન છે
ભિંધરેટા-ઝંખના ઘેલાં પ્રલાપો આંખમાં ઝૂર્યા કરે છે
કોઈ પરદેશી નિશાચર સ્વપ્ન થઈને આવશે એવું વચન છે.

- અહમદ 'ગુલ'

ભાવક હતો
ચાહક હતો
નાટક વિના
નાયક હતો
સૌથી વધુ
લાયક હતો
માહોલ ક્યાં
માફક હતો
કિસ્સો હૃદય
દ્રાવક હતો
એ દર્દદિલ
ગાયક હતો
'ગુલ' સ્પર્શપણ
દાહક હતો.

- અમૃત ધાયલ

કુંતલ
બાદલ
કીકી
કોચલ
આસું
હલચલ
જીવન
જંગલ
સંશય
સોમલ
શાયર
પાગલ
સાહસ
'ઘાયલ'.

- આદિલ મન્સૂરી

ઇશ્વર
પથ્થર
પ્રશ્નો
ઉત્તર
બિંદુ
સાગર
માનવ
પામર
'આદિલ'
શાયર

- શકીલ કાદરી

દૂર જાય છે કેમ ગામથી, વળી શકે તો વળ
રોજ ખેતરો યાદ આવશે, કળી શકે તો કળ
બીજ હોય તે જાય ધૂળમાં અને ફળે છે ત્યાં
એમ ભીતરે વૃક્ષ જેમ તું ફળી, શકે તો ફળ
શીવજીવના ભેદભાવ આ, મને ગમે છે ક્યાં ?
નામરૂપ છે, સર્વનામમાં ભળી શકે તો ભળ
રાત થાય તો રોજ દીપકો, મને કહે દરરોજ
પ્રેમ આગમાં ભસ્મ થાય છે, બળી શકેતો બળ
કામ, ક્રોધ, ને મોહ ત્યાગ કર ફકીર જેવો થા
શૂન્યકારમાં એમ કોઈથી, મળી શકે તો મળ
પ્રેમ અંશ જો હોય ભીતરે, જરે તને પણ એ -
ઝેર સત્ય છે, સત્ય ઝેર છે, ગળી શકે તો ગળ
રોજ રોજ આ દંભ ક્યાં સુધી ? 'શકીલ' એવું કર !
અંધકારમાં તેજ રૂપ થઈ, મળી શકે તો મળ

- નઝર ગફરી

અમારી આપને દરકાર તો છે
ખુદાનો શુક, થોડો પ્યાર તો છે
ભલે વરસાદ વરસે છે નયનથી
વિરહની આગનો ઉપચાર તો છે
પછી શાને પ્રસારું હાથ બીજે
નજરની સામે તારા દ્વાર તો છે
ભલે રૂડી ગયા છે ચાર કિન્તુ
સલામત પ્રેમનો વહેવાર તો છે
દયા દષ્ટિ તમારી છે 'નઝર' પર
તમારો એટલો ઉપકાર તો છે

- અઝીઝ ટંકારવી

એટલે તો વાત મહેફિલમાં સહજ ટાળી હતી
એમના ચહેરાની રેખાઓ અમે ભાળી હતી
લોકની વચ્ચે અબોલા રાખવાના કોલને
હું તરત ભૂલી ગયો ને તેં શરત પાળી હતી
જિંદગી ભર એ શરમની વાત ના ભૂલ્યાં કદી
એમણે તો અંત ટાણે પાંપણો ઢાળી હતી
એ પછી તો આપણાં સ્વપ્નો, દુઃસ્વપ્નો પણ અલગ
તે વળાંકે આપણી અંતિમ એ તાળી હતી
વાત જુદી છે તને સહેજે ફળી ના એ 'અઝીઝ'
જિંદગીને રેશમી ઝુલફો શી પંપાળી હતી

- રઈશ મનીયાર

ભલે અલપ તોયે વધારે લખ્યું છે,
લખ્યું તે બધું રક્તધારે લખ્યું છે
કરું છું રૂપાંતર હું શબ્દોમાં કેવળ,
તમે જે ઇશારે ઇશારે લખ્યું છે
લખ્યું તો જિવાયું, જીવ્યો તો લખાયું,
અમે એક નવતર પ્રકારે લખ્યું છે.
લખાણે લખાણે પ્રહારો થયા છે,
અમે પણ પ્રહારે પ્રહારે લખ્યું છે.
પડી સાંજ તો એટલી હાશ છે કે
કશું કાયમી મેં સવારે લખ્યું છે
તમે તો 'રઈશ' બસ કુટાતા રહ્યા છો,
તમે આ બધું ... બોલો ક્યારે લખ્યું છે ?

સ્થાન સમર્પિત

ઉર્દૂના એક ચાહક દ્વારા

વલી ગુજરાતી ગઝલ કેન્દ્રની કાર્યવાહક સમિતિમાં ગુજરાત સરકાર દ્વારા નિયુક્તિ પામવા બદલ ઉર્દૂ ભાષાના દેશના નામાંકિત વિવેચક જનાબ વારિસ અલવી સાહેબને ખુબ ખુબ અભિનંદન. વસીમ મલિકના શેઅર સાથે

વસીમ અબ ખુલ ગયા હમ પે અકીદા
યે સાઝિશ કયું રચાઈ જા રહી હૈ
વલી સે ખ્યાર કા નાટક રચા કર
ઝબાં ઉસ કી તરાશી જા રહી હૈ.

- વસીમ મલિક

‘યે સાઝિશ કયું રચાઈ જા રહી હૈ’

વલી ઉર્દૂ કા વો ખુશકિફ શાયર, જે ગુજરાતો દકન કી આબરૂ થા ભરી થી જિસ મેં સહબા એ મુહબ્બત, વો એસા જમ થા એસા સુબૂ થા સુકૂં ના આશના લોગોં કો જિસને ગઝલ કી સહર સે હસના સિખાયા દિલોં સે મિટ ગએ નફરત કે સાએ ઉખૂવત કા દિયા એસા જલાયા મુદાવા જિસ સે હો તૂટે દિલોં કા ગઝલ કો દિલબરી કી વો અદા દી ઝમાના હો ગયા ઉર્દૂ કા શૈદા કુછ એસી શાન ઉર્દૂ કી બઢા દી વો જિસ કે ઇલમો ફન કી રૌશની સે દકન સૂરજ કી તરહ જગમગાયા હઝાર અફસોસ ઉર્દૂ દુશ્મનોંને સિતમ કયા કયા ન ઉસ શાયર પે ઢાયા હૈ જે ગુજરાત કા શહર અહમદાબાદ જહાં થા ‘દાયમી મસ્કન’ વલી કા ફસાદી ભેડીયોં ને ઉસ કો ઢા કર દિખાયા જઝબા ઉર્દૂ દુશ્મની કા ફિર ઉસ પર એક સિતમ યે ઔર ટૂટા કિ ફિર તામીર કી જાતી વો તુરબત સડક ઉસ પર બના દી બેહિસોં ને રહી ખામોશ સુબાઈ હુકૂમત હરા હી થા અભી યે ઝખ્મ ઉસ કા કિ ફિર એક ઝબે કારી ઔર પહુંચી વલી જે શાઈરે ઉર્દૂ ઝબાં થા, થી અબ કત્લે ઝબાં કી ઉસ કી બારી અભી પીછલે દિનોં કા વાકિયા હૈ વલી એવોર્ડ જે જરી હુઆ હૈ બજાએ અહેલે ઉર્દૂ કે વો એઝાઝ, ફકત ગુજરી ઝબાં કા હક બના હૈ વસીમ અબ ખુલ ગયા હમ પે અકીદા યે સાઝિશ કયું રચાઈ જા રહી હૈ વલી સે ખ્યાર કા નાટક રચા કર ઝબાં ઉસ કી તરાશી જા રહી હૈ.

“આસ્વાદ્ય રસથાળ”

- દિનેશ ડોંગરે

(‘આચમન’ : ગઝલ રસાસ્વાદના લેખો : ૨૦૦૬ : ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’ : પ્રકાશક - પોતે, સી/૬૦૪, ફતેહસાગર કોમ્પલેક્ષ, કોન્વેન્ટ સ્કૂલ સામે ફતેગંજ, વડોદરા. મૂલ્ય : રૂ. ૧૧૦.૦૦)

ગુજરાતી ગઝલના ચાહકો માટે ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’ નું નામ અપરિચિત નથી. ગઝલ લખતા થયા ત્યારથી અત્યાર સુધી સતત એ ગુજરાતી ગઝલ ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત રહ્યા છે. નાશાદે ગઝલને સેવી છે તેઓ ફક્ત ગઝલો લખીને બેસી રહ્યા નથી. ગુજરાતી ગઝલ ઉપરાંત તેમને નવલકથા, તંત્રમીન, “ગઝલ શિરોમણી મરીઝ” નામે મરીઝ અને તેમના સર્જન વિશેનું પુસ્તક ઉપરાંત ગઝલોનો આસ્વાદ/રસાસ્વાદ કરાવીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. નાશાદ ગઝલ તેમજ ગઝલ સંલગ્ન પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં નિરંતર યોગદાન આપતા રહ્યા છે.

‘આચમન’ તેમના ગઝલ રસાસ્વાદના લેખોનું સંકલિત નજરાણું છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંથી પસાર થનાર ગઝલ ચાહકને મનગમતી અને જોઈએ સામગ્રી વિપૂલ પ્રમાણમાં મળી રહે છે. નાશાદ ગઝલસર્જન વેળા જેટલા ઓતપ્રોત, સભાન અને સક્રીય રહે છે તેટલાંજ પ્રમાણમાં ગઝલનો રસાસ્વાદ કરાવતી વખતે પણ રહ્યા છે તેવો અહેસાસ પુસ્તકમાંથી પસાર થતી વખતે અહર્નિશ થયા કરે છે. ‘આચમન’માં નાશાદે ગુજરાતી ગઝલને ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપિત કરવામાં જેમનું મહત્તમ યોગદાન છે એ ‘ગઝલસમ્રાટ’ શયદાથી લઈને નવોદિત અને આશાસ્પદ ગઝલકાર નીરવ વ્યાસ સુધી કુલ ૭૨ ગઝલોનો રસાસ્વાદ પોતીકી આગવી શૈલીથી કરાવ્યો છે. કેટલાંક પ્રસિધ્ધ ગઝલકારોની એકથી વધુ ગઝલોનો રસાસ્વાદ પણ થયો છે. અહિં નાશાદ પુનરાવર્તનનો લોભ ટાળી શક્યા હોત તો બીજા થોડાંક નવા ગઝલકારોની ગઝલોનો રસાસ્વાદ શક્ય થયો હોત.

આચમનમાં સમાવિષ્ટ બહુધા ગઝલો પ્રસિદ્ધિ પામેલી અને લોકભોગ્ય બનેલી ગઝલો છે. લોકમાનસમાં પ્રચલિત ગઝલો હોવાથી ભાવકને રસાસ્વાદમાંથી પસાર થતી વેળા પોતીકાપણું અને પરિચિતતાનો અનોખો અનુભવ થાય છે. ભાવક ગઝલથી, જ્ઞાત હોવાથી ગઝલની સાથે સાથે રસાસ્વાદનું અનુસંધાન તરત કેળવી જ લે છે. આમ પ્રસ્તુત પુસ્તક ગઝલ, ગઝલકાર અને આસ્વાદ કરાવનાર વચ્ચે ત્રિવિધ સંબંધની ધરી

- અખ્તર આફઝ

તૂ હી બતા કે અચ દિલે નાકામ કયા કરેં
ઉન કે બગૈર ઐસી હસીં શામ કયા કરેં
થા જિન કે દમ સે રંગે બહારા સરૂદે કૈફ
જબ વો નહીં તો સાગરે ગુલફામ કયા કરેં
દેતા હૈ શેખ મશ્વરા સોમો-સલાત કા
જે ઉમ્મ ભર કિયા નહિ વો કામ કયા કરેં
ઘરબાર તો લુટા હી ચુકે હમ બ નામે ઇશક
એક આબરૂ હૈ અબ ઉસે નીલામ કયા કરેં
ઐસે ન થે ખુદા કી કસમ હમ કભી ન થે
હાલાત ને કિયા હમ્ને બદનામ કયા કરેં
મંઝિલ પે જબ પહુંચને કી ઉમ્મીદ હી નહીં
મંઝિલ કી સિમ્ત ચલ કે ભી દો ગામ કયા કરેં
અપને કિયે કી આપ સઝા પા રહે હૈ હમ
અખ્તર કિસી કો મૂરીદે ઇલ્જામ કયા કરેં

રચવા સાથે સર્જક, સર્જન અને અનુસર્જન વચ્ચે એક અનોખા પ્રકારનો સેતુ રચી આપે છે.

‘આચમન’ની ભાષા શૈલી પ્રવાહી, લોકભોગ્ય, સરળ અને આસ્વાદ્ય છે. ભાષાની સરળતા અને પ્રવાહીતા દ્વારા સર્જક, ગઝલને અને તેના મર્મસ્થાનોને ભાવકના હૃદય સુધી પહોંચાડવાનું પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરી શક્યા છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંથી પસાર થનાર સામાન્ય ભાવકને પણ ભાષાનો ભાર વેઠવો પડતો નથી અને આસ્વાદકાર ગઝલના ભાવને ભાવક સુધી પહોંચાડવામાં સફળ થાય છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રસાસ્વાદ કરાવનારે ગઝલોનો સીધો રસાસ્વાદ રજૂ કરવાને બદલે ગઝલ તેમજ ગઝલકારનો મિતાક્ષરી પરિચય પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીમાં રજૂ કરીને રસાસ્વાદની પૂર્વભુમિકા બાંધી આપી છે જે ભાવકને ગઝલ ગઝલકાર અને રસાસ્વાદ ત્રણેને સમજવામાં અને અનુસંધાન સાધવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. નાશાદ પોતે પણ એક સફળ ગઝલકાર હોવાથી તેમણે પોતાની આવડત અને અનુભવનીચોડ ફક્ત ગઝલોનો જ આસ્વાદ કરાવી સંયમ સાથે ડહાપણનું પણ દર્શન કરાવેલ છે. નાશાદ ‘મરીઝ’ના અનન્ય ચાહક છે અને મનોમન તેમને પોતાના ગઝલગુરુ માને છે એ એ હકીકતથી નાશાદને ઓળખનાર ભાગ્યેજ અપરિચિત હશે. ‘આચમન’ પૃ. ૫ ઉપર મરીઝનો શેઅર

સૌ પાકા ગુનેગાર સુખી છે, હું દુઃખી છું,
શું મારા ગુનાહોમાં કોઈ ચૂક થઈ છે.

ઉપરોક્ત શેઅરનો રસાસ્વાદ કરાવતા નાશાદ લખે છે, “મરીઝ એક સમર્થ ગઝલકાર છે અને એમની ખૂબી રહી છે કે સામાન્ય શબ્દનો હૃદયના ભાવ સાથેનો પ્રયોગ શેરીઅતને અનોખો નિખાર આપે છે, ચિંતનને નવી ઊંચાઈ આપે છે, દર્દને શણગાર આપે છે, અહીં ‘પાકા’ શબ્દના પ્રયોગથી સર્જક દર્દને હૃદયની ખરલમાં ઘૂંટી ઘૂંટી ચિત્કારમય તો બનાવે જ છે સાથે જે નિર્દોષતાથી પ્રશ્ન પૂછે છે એ પણ ભાવકને હચમચાવી મૂકે છે.” મરીઝના શેરનો નાશાદે કરાવેલો રસાસ્વાદ વાંચતી વખતે વાચક મરીઝ અને તેમની ગઝલની ઊંચાઈથી તો વાકેફ થાય છે જ પણ સાથે સાથે આસ્વાદકાર આસ્વાદ કરાવતી વેળા કેટલાં પ્રમાણમાં એકાકાર થયા છે તેનો ય અનુભવ કરી લે છે.

‘આચમન’માં ૧૬૮ પૃષ્ઠોમાંથી પસાર થનારને વિવિધ ગઝલકારોની ગઝલોનો, તેમાં આવતા ચિંતનનો લાભ તો મળે જ છે પરંતુ સાથે સાથે આસ્વાદકારે પોતાનું હૃદય અને દિમાગ રેડીને રસાસ્વાદ સ્વરૂપે કરેલું પોતીકું ચિંતન પણ અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આમ કોઈપણ નિષ્ઠાવાન ભાવક આચમનમાંથી તૃપ્તિનો ઓડકાર ન પામે તો જ નવાઈ.

સાભાર સ્વીકાર

- (૧) ‘કુલિયાતે દીપક’, (દીપ બારડોલીકર) સમગ્ર કાવ્ય સર્જનમાંથી ચૂંટેલી ગઝલો, નઝમો, માહિયા, હાઈકૂ વગેરેનો સંગ્રહ. પ્રકાશક : સ્વયં. મુખ્ય વિક્રેતા : ગુર્જર એજન્સી, રતન પોળ સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ. પૃ. ૩૭૮ મૂલ્ય : ૨૦૦ રૂપિયા
- (૨) ‘અધૂરું સ્વપ્ન છે’, (નિર્મિશ ઠાકર) ગઝલો, ગીત અને અછાંદસ કાવ્યોનો સંગ્રહ, પ્રકાશક : રન્નાદે પ્રકાશન, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ. પૃ. ૯૬ મૂલ્ય : ૫૫ રૂપિયા.
- (૩) ‘અટકળનો દરિયો’ (અઝીઝ ટંકારવી) ગઝલ સંગ્રહ, પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કંપની અમદાવાદ. પૃ. ૭૦ મૂલ્ય : ૫૦ રૂપિયા
- (૪) ‘વાહ! કયા અંદાજે બયાં હે’ (આશિત હૈદ્રાબાદી) ગુજરાતી ગઝલના શેઅરોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ પ્રકાશક : ઇશિતા પબ્લિકેશન્સ, એફ. ૧૧૬, પેજેન્ટ પાર્ક, મીરા ભાયંદર રોડ, મુંબઈ. પૃ. ૬૦ મૂલ્ય : ૫૦ રૂપિયા.
- (૫) ‘ખ્યાસથી પરબ સુધી’ (મહેક ટંકારવી) ગઝલ સંગ્રહ, પ્રકાશક : સ્વયં, મુખ્ય વિક્રેતા : આર. આર. શેઠની કંપની ખાનપુર અમદાવાદ. પૃ. ૯૨ મૂલ્ય : ૫૦ રૂપિયા.
- (૬) ‘ગુજરાતી શે’ર સમૃદ્ધિ’ (સં. તરલા દેસાઈ) ગુજરાતી ગઝલના મનપસંદ શે’રોનું સંપાદન. પ્રકાશક : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ નાકા, અમદાવાદ. પૃ. ૧૯૨ મૂલ્ય. ૧૨૫
- (૭) ‘મળે ન મળે’ (આદિલ મન્સૂરી) આદિલની તમામ ગઝલોનો સંપૂર્ણ, પ્રકાશક : રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ. પૃ. ૩૨૮ મૂલ્ય : ૨૫૦ રૂપિયા